

# LA CRISI AGRÀRIA ESPANYOLA DE FINALS DEL SEGLE XIX: UNA ETAPA DEL DESENVOLUPAMENT DEL CAPITALISME

per RAMON GARRABOU

## I. LA CRISI A EUROPA

Punt de referència obligat de la història de l'agricultura europea i de la història *tout court*, és la crisi de finals del segle XIX. En efecte, a partir de la dècada de 1870-1880, l'agricultura europea registra una progressiva i general interrupció de la fase expansiva que havia conegut des dels anys 1830-1840.

Aquest article té com a finalitat examinar l'impacte de la crisi al nostre país, establint les similituds i diferències respecte als altres països europeus. Abans, però, pot ser útil d'assenyalar algunes de les característiques de l'etapa de creixement que la va precedir.

En tots els països hi hagué un increment de la producció que, en la major part d'ells, ja no va ésser fruit exclusiu de pràctiques extensives, sinó d'una intensificació general dels cultius, de millores en les tècniques i rotacions, d'un equilibri entre agricultura i ramaderia, de bonificacions de les terres, de la utilització d'eines i maquinària més perfeccionades, de nous fertilitzants, que es va traduir en una elevació substancial dels rendiments. És cert que aquesta modernització de l'agricultura va adquirir una intensitat diferent i formes molt diverses segons els països, però en tots ells, sota l'impuls d'uns preus en alça, el sector agrícola mostrà un dinamisme que es mantingué fins a finals de la dècada 1870-1880. Aquest creixement en l'agricultura forma part d'un procés molt més complex, que passa bàsicament pel desenvolupament del capitalisme al camp, manifestació decisiva del qual serà la formació d'un mercat interior, amb el consegüent procés d'expropiació camperola, creixent divisió del treball i producció orientada al mercat. Mentre es van mantenir els preus elevats dels productes agraris, la renda de la terra i el valor de la propietat territorial van registrar una alça espectacular. Malgrat l'ele-

vací constant dels arrendaments, els capitals van continuar fluïnt al camp i els empresaris capitalistes van seguir obtenint beneficis elevats. Les dècades centrals del segle passat foren una autèntica edat d'or de l'agricultura europea<sup>1</sup> i va coincidir amb els èxits més espectaculars de la *high farming* britànica,<sup>2</sup> amb l'etapa més esplendorosa de les grans explotacions capitalistes franceses,<sup>3</sup> amb la remodelació i modernització de l'agricultura portuguesa,<sup>4</sup> amb la consolidació dels productors de cereals alemanys com a exportadors<sup>5</sup> i amb una fase de prosperitat de l'agricultura italiana.<sup>6</sup>

Tot aquest procés va començar a entrar en crisi des de mitjans de la dècada 1870-1880. Els preus de la major part de productes agraris van iniciar una clara inflexió i la tendència a la baixa es mantindrà durant una llarga etapa: apareixen dificultats creixents per a la venda dels productes, els beneficis disminueixen de forma alarmant, poc després els arrendaments segueixen la mateixa tendència, la terra es desvalora i s'estén un profund malestar per tot el món rural. La qüestió agrària es converteix en el centre de preocupació de la major part de governs europeus.

1. Aquesta expressió ja s'ha fet clàssica per referir-se a l'etapa de prosperitat de l'agricultura, que arrenca dels anys quaranta del segle XIX i que es va mantenir fins a començaments de la dècada 1870-1880. D'ús molt freqüent en la historiografia anglo-saxona, s'ha estès també als països del continent. Un bon exemple n'és el llibre de W. ABEL, *Crises agraires en Europe (XIII<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> siècle)*, Flammarion, 1973.

2. La base d'aquest sistema consistia en inversions elevades, drenatges, construccions, abundància d'adobs, associació de cultius i ramaderia que proporcionava uns beneficis elevats. Pot trobar-se una bona descripció a Ch. S. ORWIN i E. H. WHETHAM, *History of British Agriculture 1846-1914*, Londres, David & Charles, 1964, pp. 95-150. Una visió més crítica ens la dona E. L. JONES, *The Development of English Agriculture 1815-1873*, Londres, Macmillan, 1968.

3. Algunes dades sobre el procés de modernització de l'agricultura a mitjan segle XIX a França es poden trobar a M. AUGÉ-LARIBÉ, *La révolution agricole*, Paris, Albin Michel, 1955. Sobre l'expansió de la gran explotació capitalista és de gran interès el llibre de G. POSTEL-VINAY, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, Paris, Maspero, 1974.

4. Una excel·lent anàlisi de les transformacions i modernització de l'agricultura portuguesa es troba a M. HALPERN PEREIRA, *Livre câmbio e desenvolvimento econômico. Portugal na segunda metade do século XIX*, Lisboa, Cosmos, 1971.

5. L'agricultura va registrar durant aquesta etapa un fort creixement extensiu, al mateix temps que la milloraven tècniques i rendiments que li permetien exportar una part de la producció. Informacions sobre aquesta etapa es poden trobar a W. ABEL, *Crises...*; W. N. HOFFMAN, *El despegue en Alemania*, a W. W. ROSTOW, *La economía del despegue*, Madrid, Alianza Editorial, 1967, i també al pròleg fet per E. SCHRAEPLER a Pedició castellana de K. KAUTSKY, *La cuestión agraria*, Barcelona, Laia, 1974.

6. En una gran part de les terres italianes, aquesta etapa de creixement va prendre formes molt extensives, com es pot veure a G. LUZZATTO, *L'economia italiana del 1861 al 1894*, Milà, Einaudi, 1963. Sobretot, això es produí al sud, com molt bé explica R. VILLARI, *Il Sud nella storia d'Italia. Antologia de la questione meridionale*, Bari, Laterza, 1961, pp. 183-186.

## LES CAUSES DE LA CRISI

¿A què es devia aquest canvi bruscat de conjuntura? Les causes són, evidentment, diverses, però, al marge de la discussió sobre l'existència d'una crisi econòmica general motivada per la limitació del camp de les inversions i la disminució de la taxa de beneficis, el cert és que la crisi agrària de finals de segle només es pot entendre en el marc dels problemes derivats del desenvolupament del capitalisme a escala mundial.

A mesura que la revolució industrial va fer créixer de forma espectacular la capacitat productiva primer de Gran Bretanya i després d'altres països, per tal d'eliminar l'espectre de la disminució de beneficis, fou necessària la conquesta de noves àrees d'influència que facilitessin la sortida de capital i dels excedents de la producció industrial. Però, al mateix temps, el domini que els països avançats van exercir sobre els països endarrerits, i en especial els ultramarins, va ésser utilitzat també pel capital de cara a eliminar els elements més contradictoris que presentava el desenvolupament del capitalisme al camp. Simplificant molt, es podria resumir dient que, com a resultat de les aliances entre propietaris rurals i capitalistes, la renda de la terra no sols es va mantenir, sinó que va registrar un creixement espectacular. Això va provocar un encariment dels productes agraris i unes dificultats, o, millor dit, una manca d'estímul per a les innovacions tecnològiques, que, malgrat els progressos assenyalats més amunt, són qualitativament inferiors als del sector industrial. La superioritat tècnica de la gran explotació sobre la petita fou molt relativa encara durant tot aquest període.

Partint d'aquí, és obvi, doncs, que amb la progressiva integració d'un sistema capitalista a escala mundial, a part de donar sortida als excedents de capitals i de producció, es busqués la forma d'abastar-se de productes agraris barats i a la vegada forçar el sector agrícola a un funcionament més competitiu, eliminant l'entrebanc que significava la renda de la terra.<sup>7</sup>

Si bé és cert que en països com Gran Bretanya, França i altres aquests intercanvis es van produir des dels moments inicials de la revolució industrial, de totes maneres, fou a partir de la segona meitat, i sobretot dels anys setanta, quan el moviment de capitals i mercaderies des dels països imperialistes cap a Europa oriental, Àsia, Austràlia i el continent americà va adquirir una intensitat desconeguda fins a aquell moment.

7. Últimament, a França, historiadors, agraristes i economistes han obert una àmplia discussió sobre els problemes del desenvolupament del capitalisme a l'agricultura. Per a aquest apartat de l'article he seguit aquests treballs, especialment el de S. AMIN i K. VERGOPOULOS, *La question paysanne et le capitalisme*, París, Anthropos, 1974, i l'excellent estudi empíric de G. POSTEL-VINAY, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, París, Maspero, 1974.

Els mercats d'aquests països es van veure inundats de productes fabrils dels països industrialitzats, al mateix temps que s'hi realitzaven grans inversions de capitals, en especial en ferrocarrils i entitats financeres. Com a contrapartida, tant per al pagament dels productes industrials com per rentabilitzar les inversions fetes va ésser necessari estimular la producció agrícola d'aquests països, que molt aviat van començar a arribar als mercats europeus.

Les exportacions agrícoles dels països ultramarins, com diu P. J. Perry, responien a una doble necessitat: la d'aquests països mateixos i la dels exportadors i inversors europeus.<sup>8</sup> A partir d'aquest moment, segons l'expressió de K. Vergopoulos, es posava en funcionament un sistema capitalista unificat a escala mundial, encara que no homogeni.<sup>9</sup>

No es pot oblidar un altre element per explicar la facilitat amb què els productes agraris ultramarins es van apoderar dels mercats europeus, i va ésser llur barator. La superioritat de l'agricultura i de la ramaderia d'aquests països no s'explica, com van fer alguns contemporanis, per l'exuberant fertilitat d'aquelles terres, sinó que l'avantatge principal de l'agricultura d'Estats Units, Canadà, Argentina o bé Austràlia es devia al fet que la terra era pràcticament un bé illimitat, i la seva renda gairebé inexistente. Aquest fou el factor principal, encara que no l'únic, que va permetre que els costos de producció fossin molt inferiors als europeus. En efecte, aquesta abundància de terres i llur barator va permetre la formació de grans explotacions; era possible la utilització de maquinària i de sistemes extensius tals que, encara que donessin uns rendiments per hectàrea baixos, els costos de producció per unitat de producte resultessin molt inferiors als que obtenia l'agricultor europeu amb els seus sistemes intensius. En països com Rússia i l'Índia la barator era possible gràcies a una sobreexplotació dels camperols, forçats, en especial en el primer país, a obtenir unes mínimes quantitats de diner per al pagament de contribucions i llur alliberament, com també de la parcel·la que hom els atribuïa.

Aquesta necessitat d'impulsar la producció agrícola dels països no industrialitzats, derivada de les exigències inherents al sistema capitalista i els costos de producció inferiors, són els factors principals de la crisi de sobreproducció, la primera d'una llarga sèrie, que es va abatre sobre l'agricultura europea a finals del segle passat.

Però, per tal que aquest nivell de divisió del treball tingués una funcionalitat, era necessari disposar d'un sistema de transport ràpid i

8. P. J. PERRY, *British Farming in the Great Depression 1870-1914. A Historical Geography*, David and Charles, 1974, p. 52.

9. K. VERGOPOULOS, *Capitalisme difforme. Le cas de l'agriculture dans le capitalisme*, pp. 143-144. Aquest és el títol del treball d'aquest autor publicat juntament amb el de S. AMIN, sota el títol de *La question paysanne...*, citat més amunt.

barat; en cas contrari es produiria un encariment excessiu de la producció ultramarina. Així, no és d'estranyar que les rompudes i l'explotació agrària d'aquestes immenses praderes americanes o bé australianes avançin paral·lelament a la construcció de la xarxa ferroviària que garanteix el transport barat fins als ports d'exportació dels productes agrícoles i ramaders. La progressiva introducció del vapor en el transport marítim va escurçar distàncies i en va permetre el trasllat fins als ports europeus. Ferrocarril i navegació a vapor, en revolucionar el sistema de transport, van reduir llur cost de forma espectacular. A títol d'exemple, les tarifes per transportar un quarter de blat des dels ports russos i d'Estats Units a Gran Bretanya va evolucionar de la forma següent:<sup>10</sup>

QUADRE I

Ports russos a Gran Bretanya		Ports atlàntics d'Estats Units a Gran Bretanya	
1872	816 xilings	1872	616 xilings
1882	516 "	1882	419 "
1900	213 "	1900	212 "

En trenta anys la baixa havia estat impressionant: oscilla entre un 70% i un 80%. Segons Perry, aquesta reducció de les tarifes de transport representa gairebé un valor similar a la meitat de la baixa dels preus del blat.<sup>11</sup>

PROCÉS I CRONOLOGIA

L'explotació agrària dels països ultramarins i l'exportació d'una part de la producció cap a Europa era un fenomen que s'havia iniciat ja des de feia molts anys. El fet nou que es produiria a partir de l'últim quart de segle passat i que tindria una profunda incidència sobre el món rural europeu seria un enorme creixement de la producció destinada en gran part als centres de consum d'Europa. Si examinem el sector blader, un dels principals afectats, podem veure com la producció va incrementar-se a partir d'aquestes dates.<sup>12</sup>

10. Dades procedents de l'article de S. FARLIE, *The Nineteenth Century Corn Law Reconsidered*, a "Econ. Hist. Rev.", núm. 1, 2.ª sèrie, vol. XVIII (1965).

11. P. J. PERRY, *British Agriculture 1875-1914*, Londres, Methuen and Co., Ltd., 1973, p. XIV. Aquest volum forma part de la sèrie *Debates in Economic History*.

12. Les dades referents a la producció bladera d'Estats Units procedeixen de U. S. BUREAU OF CENSUS AND SOCIAL SCIENCE RESEARCH COUNCIL, *Historical statistics*

QUADRE 2  
*Producció de blat*  
(milions de bushels)

Anys	Estats Units	Anys	Argentina	Austràlia	Canadà
1839	84,1	1885-1889	19,9	25,4	38,3
1849	100,5	1889-1894	47,3	31,3	40,9
1859	173,1	1894-1899	59,6	27,3	51,8
1869	287,1	1895-1904	93,3	42,1	76,6
1879	459,1				
1889	468,3				
1899	658,3				

Les exportacions van seguir una tendència similar, i també és a partir de la dècada 1870-1880 quan registren un salt espectacular.<sup>13</sup>

QUADRE 3  
*Exportacions de blat*

Rússia (En milions de poods)		Estats Units (En milions de bushels)	
1866-1870	76,7	1866-1870	16,6
1871-1875	92,0	1871-1875	49,2
1876-1880	110,5	1876-1880	88,4
1881-1885	123,8	1881-1885	101,4
1886-1890	155,0	1886-1890	65,2
1891-1895	163,4	1891-1895	98,6
1896-1900	166,9	1896-1900	106,0

Canadà, Argentina, Austràlia i l'Índia també van incorporar-se a aquest corrent exportador, encara que més tardanament i amb quantitats

*of the United States Colonial Times to 1957.* Les dels altres països les proporciona l'excel·lent llibre de W. MALENBAUM, *The World Wheat Economy (1885-1939)*, Harvard University Press, 1953.

13. Un bon article sobre el comerç blader rus és el de M. E. FALKUS, *Russia and International Wheat Trade*, a "Economica" (novembre de 1961), pp. 416-429, d'on procedeixen les xifres de la primera columna. La font de les dades referents a Estats Units és la mateixa que la citada a la nota anterior: U. S. Bureau of Census...

inferiors. Respecte als primers països, serà a partir del segle xx quan llurs exportacions de cereals assoliran un volum superior.

La destinació d'aquestes creixents exportacions era essencialment els països industrialitzats d'Europa, com ho constaten les estadístiques d'importació.<sup>14</sup>

QUADRE 4

*Importacions de blat i farina a Gran Bretanya*  
(en milers de Tm)

1865-1869	1.777	1885-1889	1.911
1870-1874	2.387	1890-1894	4.673
1875-1879	3.064	1895-1899	4.978
1880-1884	3.759	1900-1904	5.283

QUADRE 5

*Importacions de blat*  
(en milers de Tm)

Anys	França	Itàlia	Anys	Portugal	Anys	Alemanya
1861-1865	354	438	1861-1874	28	1870-1874	365
1866-1870	430	277	1875-1880	70	1875-1879	819
1871-1875	632	313	1881-1885	99	1880-1884	535
1876-1880	1.311	320	1886-1890	103	1885-1889	450
1881-1885	1.110	324	1891-1895	122	1890-1894	946
1886-1890	1.026	827	1896-1900	113	1895-1899	1.404
1891-1895	1.363	633				
1896-1900	613	571				

Com es pot veure en aquests quadres, l'increment de les importacions de blat a partir de 1870-1880 és un fenomen generalitzat a la major part de països europeus. En els exemples que hem escollit, la xifra del blat

<sup>14</sup>. Les xifres referents al Regne Unit, França i Alemanya procedeixen de M. TRACY, *Agriculture in Western Europe. Crisis and Adaptation since 1880*, Londres, 1964, pp. 47, 76 i 101. La font de les de Portugal és M. HALPERN PEREIRA, *Livre câmbio e desenvolvimento económico. Portugal na segunda metade do século XIX*, Lisboa, Cosmos, 1971, p. 274. Les d'Itàlia procedeixen de L'ISTITUTO CENTRALE DI STATISTICA, *Sommario di statistiche storiche italiane (1861-1955)*, Roma, 1958, p. 106

introduït s'ha multiplicat per dos o tres entre 1870-1874/75 i els anys inicials de la dècada 1890-1900. Al costat d'aquestes similituds hi hauran diferències notòries entre un país i un altre, tant respecte al volum com al moment en què les importacions realitzen un salt important. Gran Bretanya va ésser el país que, per les seves vinculacions amb el mercat mundial i la seva política aranzelària, va absorbir molt aviat una gran quantitat dels cereals exportats, que va créixer de forma continuada, fins al punt que el 1894 abastaven les 3/4 parts de les necessitats del consum britànic. El volum de les importacions dels altres països en cap moment no pot comparar-se a les britàniques. Així, les xifres franceses o alemanyes, en el moment en què són més elevades, només representen una tercera part del blat introduït a Gran Bretanya; les quantitats adquirides per Itàlia o Portugal són encara més petites. Respecte al moment en què les sèries inicien l'alça també hi ha diferències. Mentre a Gran Bretanya, França i Portugal el moviment s'inicia clarament des de mitjans de la dècada 1870-1880, la sèrie alemanya és més irregular, i si tenim en compte que fins l'any 1879 les exportacions es van mantenir, de fet, és passada aquesta data quan, encara que no sigui en grans quantitats, el blat estranger comença a pesar fortament en els mercats alemanys. A Itàlia el creixement de les importacions es produirà encara amb més retard, en realitat fins els anys 1886-1890 no registrà un increment significatiu.

La competència dels països d'ultramar no es va reduir al sector cerealícol, tot i que va ésser el més afectat, sinó que progressivament es va anar estenent a la major part de productes agrícoles i ramaders. L'arròs, el cànem i la seda van haver d'enfrontar-se a les exportacions procedents dels països asiàtics; la remolatxa sucrera també es va veure obligada a fer front a nous països productors; els oleicultors es troben amb problemes similars i la viticultura, juntament amb la crisi de la filloxera, ha de lluitar per donar sortida a la creixent producció. En la ramaderia, el sector més afectat fou l'oví, a causa de les importacions de corders i llana australiana, però també el boví i el porquí topen amb les importacions de carn procedents dels països ultramarins. Així, per a 1893-1895 s'estimava que prop d'una tercera part de la carn consumida al Regne Unit procedia de l'exterior.<sup>15</sup>

Aquesta arribada massiva de productes agraris barats dels països d'ultramar als mercats europeus va assentar les bases per a la progressiva estructuració d'un mercat mundial de productes agrícoles i va ésser en aquest marc on a partir d'ara es van fixar els preus. El creixement de l'oferta i a uns costos molt baixos va provocar una profunda caiguda de

15. La importació de carn a Gran Bretanya entre 1876-1878 i 1893-1895 s'havia doblat, segons les dades recollides per la Real Comissió investigadora de la crisi creada el 1894 i reproduïdes per Ch. S. ORWIN i E. H. WHETHAM, *History of British...* p. 260.



preus que es va mantenir fins a finals de segle, com es pot veure en el quadre següent: <sup>16</sup>

QUADRE 6  
*Preus del blat*

Anys	Estats Units	Gran Bretanya	França	Itàlia
1847-1856	100	100	100	—
1857-1868	126,4	92,3	96,2	100
1869-1882	95,4	89,8	103,4	107,9
1883-1892	58,4	60,4	84,4	84,5
1893-1898	46,1	49,0	76,8	86,1

Destaquen les dues primeres sèries, que entre mitjan segle i les dècades finals registren baixes superiors al 50%. A més, tant a Estats Units com a Gran Bretanya, la recessió que s'inicia a partir de 1874 serà continuada fins a l'acabament de la centúria. Una tendència similar mostren les sèries d'Itàlia i França, encara que la caiguda de l'últim terç de segle no aconsegueix ni la meitat de l'amplitud. A més, hi ha un cert retard de la baixa, ja que fins després de 1882 no manifesten una tendència clara. Els mínims de les sèries es situaran en 1879-1880; 1885-1887 i 1893-1895. A partir de 1896 s'iniciaria una lleugera recuperació.

La baixa de preus dels altres productes no fou, en general, tan pronunciada, si ens guiem pels preus britànics, únics de què dispoem; només la llana registrà una pèrdua del 50% entre els anys setanta i noranta, mentre que els altres productes ramaders van mantenir les cotitzacions fins a mitjans de la dècada 1880-1890, i quan van descendir a partir d'aquestes dates, les pèrdues oscil·larien entre un 10% i un 20%. Alguns productes, com la llet fresca, les patates i hortalisses van mantenir els preus sense pèrdues substancials.<sup>17</sup>

16. Si establim altres períodes de comparació, la baixa d'alguns països resulta més pronunciada:

Anys	Estats Units	Gran Bretanya	França	Itàlia
1865-1870	100	100	100	100
1891-1896	31,2	52,6	77,2	89,4

Les sèries procedeixen de les següents fonts: Estats Units: U.S. BUREAU OF CENSUS...; Gran Bretanya: B. R. MITCHEL i PH. DEANE, *Abstract of British Statistics*; França: E. LABROUSSE, *Le prix du froment en France, 1726-1913*; Itàlia: ISTITUTO CENTRALE DI STATISTICA, *Sommario*...

17. Una anàlisi interessant de les fluctuacions de preus dels productes ramaders es pot trobar al llibre ja citat més amunt de P. J. PERRY, *British Farming*...

Al costat dels problemes creats per la competència exterior, una sèrie d'anys dolents amb una freqüència anormal en els períodes 1874-1880 i 1890-1895, van agreujar la situació.

### *Efectes de la crisi*

¿Quins van ésser els efectes d'aquest procés en l'agricultura europea? Les possibilitats de competir en les noves condicions imposades per la presència dels productes ultramarins foren molt problemàtiques. La rendibilitat de la majoria d'explotacions va disminuir de forma brusca, sense que apareguessin alternatives vàlides. En els anys inicials no hi havia, per regla general, una consciència clara de les causes del malestar i es tendia a atribuir-ho a les desfavorables condicions climatològiques, però des dels primers anys de la dècada 1880-1890, una vegada normalitzades aquelles, els agricultors europeus comproven que els problemes, en lloc de desaparèixer no fan sinó augmentar i comencen a adonar-se de les noves condicions en què s'ha de desenvolupar l'agricultura. Esgotades molt aviat les reserves acumulades, el malestar i les dificultats tendeixen a generalitzar-se; així ho expressen els textos dels contemporanis i l'abundant bibliografia sobre la crisi en els diversos països europeus.<sup>18</sup>

18. Una bona mostra de la preocupació que va provocar la crisi agrària arreu d'Europa, són les enquestes i informacions que pràcticament tots els governs van realitzar durant aquests anys. En general, constitueix una esplèndida documentació que permet reconstruir la situació de l'agricultura europea, els efectes de l'estructuració d'un mercat de productes agraris a escala mundial i el grau de consciència que es tenia d'aquest procés. Economistes, agraristes i polítics contemporanis van produir una abundant literatura. L'origen de la polèmica en la II Internacional ha estat motivada en gran part per les tensions provocades en el món rural pels efectes de la crisi. El conegut llibre de K. KAUSTKY, *La cuestión agraria*, o bé el fulletó de F. ENGELS, *La cuestión pagesa a França i Alemanya*, centren gran part de treball en l'anàlisi i les conseqüències de la gran depressió agrícola que afecta la major part de països europeus.

La historiografia europea ha incorporat, en la major part de països, el tema de la crisi com un factor decisiu en la configuració del món actual. Si bé no hi ha dedicat la mateixa atenció que a d'altres etapes històriques, es disposa ja d'una abundant bibliografia, especialment a Gran Bretanya.

L'obra de M. TRACY, *Agriculture in Western Europe...*, ja citada, aporta una bona síntesi dels efectes de la crisi al Regne Unit, França, Alemanya i Dinamarca, i les respostes que cada un d'aquests països va donar-hi. Però, com he dit abans, és la historiografia britànica la que ha fet aportacions més interessants. Tant el llibre ja clàssic i reeditat en diverses ocasions de LORD ERNEE, *English Farming. Past and Present*, com el de S. ORWIN i E. H. WHETHAM, *History of British Agriculture*, i les obres de P. J. PERRY, *British Farming...* i *British Agriculture...* (en aquesta última l'autor realitza un estat de la qüestió, dona una bibliografia selecta i es reproduïxen els principals articles), constitueixen un conjunt de treballs que han permès a la historiografia britànica un coneixement d'aquest procés molt ric i matitzat.

Per a França encara resulta d'utilitat el llibre de M. AUGÉ-LARIBÉ, *La politique agricole de la France de 1880 à 1914*, París, P.U.F., 1950. Més suggerent i innovadora és l'anàlisi que fa de la crisi G. POSTEL-VINAY, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, igual que la interpretació de S. AMIN i K. VERGOPOULOS, *La question paysanne et le capitalisme*, a què m'he referit més amunt. Una descripció de les repercussions de la crisi a Itàlia es troba a G. LUZZATTO, *L'economia italiana dal 1861 a 1894*, i una anàlisi molt més incisiva en les obres de E. SERENI, *Il capitalismo nelle campagne*

Després dels primers treballs que han descrit i analitzat la crisi a nivell general de cada país, les investigacions posteriors han permès matisacions importants a nivell sectorial, geogràfic, sociològic i cronològic.

En tots els països, el sector més afectat va ésser el cerealícola; era el tipus de cultiu en què els països ultramarins gaudien d'una posició més avantatjosa i on la competència resultava més ruïnosa per als productors europeus. En conseqüència, les àrees on aquests cultius predominaven, o bé tenien un lloc important en l'explotació agrícola, van ésser les que sofriren amb més rigor els efectes de la crisi. En general es produeix una disminució de l'àrea sembrada, encara que hi ha diferències molt notòries d'un país a l'altre. A Gran Bretanya, l'àrea ocupada pels cultius de blat va passar de 3,5 milions d'acres el 1870, a 2,4 el 1890, i a 1,8 el 1900.<sup>19</sup> A Dinamarca va disminuir de 62.000 Ha el 1876 a 34.000 el 1896.<sup>20</sup> Itàlia registra un fenomen similar; la producció de gra, que durant el període 1879-1883 assolía una mitjana de 46,6 milions d'HI., es veu reduïda a 38,4 el 1889.<sup>21</sup> França i Alemanya mantenen la mateixa superfície, i en aquest últim país àdhuc tendeix a augmentar entre 1880 i 1900.<sup>22</sup> Dels cultius de cereals, el blat va ésser el més afectat, mentre que l'ordi i la civada, si bé immersos en una mateixa conjuntura, registren una baixa de preus menys pronunciada; això explicaria que la disminució de llur àrea cultivada fos també inferior. El malestar del sector cerealícola es va veure aguditzat per les males collites, que significaven un augment de les despeses, sense que funcionés el mecanisme de compensació tradicional que representaven les alces brusques de preus. La competència dels grans dels països ultramarins aplanava fortament i feia gairebé desaparèixer les puntes dels preus dels anys de mala collita d'aquest període.

Altres cultius com el cànem, l'arròs, el cuc de seda, el blat de moro<sup>23</sup> i la remolatxa sucrera<sup>24</sup> també es veuen afectats, però llur pes en el con-

---

(1860-1900), Torí, Einaudi, 1968, i *Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Roma, Editori Riuniti, 1966. També es troben aportacions interessants en monografies regionals com les de M. ROMANI, *Un secolo di vita agricola in Lombardia (1861-1961)*, Milà, Dott. A. Giuffrè, 1963, i F. de FELICE, *L'agricoltura in terra de Bari dal 1880 al 1914*, Milà, Banca Commerciale Italiana, 1974.

Per a Portugal, és sobretot el llibre de M. HALPERN PEREIRA, *Livre câmbio...*, el que proporciona la base principal d'informació. Es convenient la consulta de M. VILLAVERDE CABRAL, *Materiais para la história da questão agrária en Portugal - Séc. XIX e XX*, Porto, Inova, s. d.

19. M. TRACY, *op. cit.*, p. 51.

20. *Ibid.*, p. 111.

21. E. SERENI, *Il capitalismo nelle campagne (1860-1900)*, p. 237.

22. M. TRACY, *op. cit.*, pp. 76 i 103. En aquests dos països l'adopció d'una política proteccionista va tenir una importància decisiva per al manteniment de l'àrea bladera.

23. A l'Itàlia del nord, per exemple, la baixa de preus d'aquests productes i les dificultats de venda a causa de la competència dels productes asiàtics, sembla que va ésser una de les causes importants de la crisi, segons explica M. ROMANI, *Un secolo di vita agricola in Lombardia (1861-1961)*.

24. En les alternatives de conreus de les explotacions capitalistes del nord de Fran-

junt de la producció agrícola en general és bastant reduït. En els països mediterranis, l'oli es veu immers en la tendència depressiva des de la dècada 1870-1880 i la vinya es manté com un cultiu rendable fins a finals dels anys vuitanta, moment en què sofrirà les conseqüències de la sobreproducció i a la baixa de preus del vi s'afegiran les dificultats de trobar sortida al mercat.<sup>25</sup>

Les repercussions de la crisi sobre el sector ramader són molt complexes. De primer, si exceptuem el bestiar de llana, que es veu afectat des dels anys setanta, la resta de productes mantenen els preus fins a mitjans de la dècada 1880-1890. En segon lloc, sembla que part d'aquestes pèrdues podien venir compensades per l'abaratiment dels productes utilitzats per a l'alimentació del bestiar. En tercer lloc, la gravetat de la crisi depenia també del sistema emprat. A Gran Bretanya, per exemple, sembla que el tipus de ramaderia que es va veure més afectat fou el que estava molt lligat a l'explotació agrícola, destinat sobretot a produir adobs, i que va resultar rendable mentre els grans van tenir preus elevats però que quan van disminuir va resultar molt ruïnós. Igual succeí amb els que estaven especialitzats en el ramat oví. En canvi, els ramaders especialitzats en la producció de cries o bé de llet fresca sembla que es mantingueren en una relativa prosperitat.

De fet, doncs, encara que amb intensitat diferent, la major part de la producció agrària si s'exceptuen les hortalisses i alguns productes ramaders, es veuran afectats en un moment o altre. Això donà a la crisi una gravetat especial i un caràcter nou, ja que a curt termini totes les possibles alternatives, algunes d'elles molt difícils de generalitzar-se, són molt problemàtiques.

En funció d'això, els últims treballs sobre la crisi, especialment a Gran Bretanya, posen l'èmfasi en la necessitat d'establir diferències regionals, derivades del predomini d'uns determinats cultius o d'unes determinades rotacions i pràctiques agrícoles.<sup>26</sup>

Un altre nivell de problemes és el referent a la intensitat amb què la crisi afecta cada classe social en què està dividida la societat rural. S'ha donat un relleu especial al fet que el grup social més perjudicat és el format pels empresaris capitalistes i els grans arrendataris, que centren l'objectiu de l'explotació en l'obtenció d'uns beneficis. En una conjuntura en què el valor de la producció tendeix a disminuir de forma clara, sense

ça, la remolatxa sucrera tenia un paper important i la baixa de preus, a causa de la competència dels països productors del centre d'Europa, va ésser un element decisiu en la disminució d'ingressos. G. POSTEL-VINAY, *La rente foncière dans le capitalisme agricole*, pp. 159-160.

25. En els països mediterranis, la crisi de sobreproducció vinícola va tenir greus conseqüències, precisament pel fet de l'expansió espectacular que havia realitzat fins els primers anys de la crisi, quan apareixia com un dels pocs cultius rendables, com es pot veure en la bibliografia corresponent a aquests països, citada a la nota 18.

26. Un bon exemple és el llibre de P. J. PERRY, *British Farming...*, citat més amunt.

que es trobin a curt termini formes de reduir els costos, porta necessàriament a una reducció i àdhuc a una desaparició dels guanys. És cert que la competència d'ultramar n'ha posat en perill la mateixa subsistència; això explicaria llur impaciència per traslladar a altres classes una part dels costos de la crisi, i a la vegada aconseguir no sols la permanència, sinó reforçar la pròpia posició.

Molt ràpidament van procedir a lliurar la batalla, centrada en la disminució dels arrendaments. A tot Europa van aconseguir èxits molt evidents, ja que van forçar una disminució generalitzada de la renda, que, a causa dels nivells desorbitats que havia aconseguit a la etapa anterior, havia estat un dels factors de la crisi. És difícil de fixar la quantia, ja que existeixen diferències enormes de país a país i entre una regió i una altra en relació amb els cultius i sistemes predominants. Algunes dades poden il·lustrar el fenomen. En determinades àrees de Gran Bretanya, a la part oriental i sud-oriental, on tenia molta importància el cultiu dels cereals, la reducció de la renda va assolir el 50 % entre 1870-1875 i 1890-1895; a les àrees del nord i oest, la baixa sols devia ésser d'un 10 %.<sup>27</sup> A França, a les zones on predomina la gran propietat, la disminució dels arrendaments oscil·larà entre 20 % i 50 % entre 1861-1880 i 1881-1900.<sup>28</sup> A Itàlia, la baixa s'iniciaria a partir de 1884, i es registren pèrdues d'un 20 % el 1895 i àdhuc d'un 40 % a començament de segle.<sup>29</sup>

A part de la disminució de la renda, els arrendataris, jugant amb la disminució de la demanda de terres, sovint van aconseguir de millorar les condicions del contracte i, en els moments més greus, condonacions dels arrendaments, i altres ajuts per part dels propietaris. A la vegada també van actuar contra el que demagògicament consideraven com un altre factor de la crisi: l'alça de salaris. Si bé és cert que els salaris agrícoles es van mantenir per regla general, la intensificació del treball de jornal·lers i l'establiment de nous tipus de relacions forçant una total proletarització<sup>30</sup> van permetre també una reducció d'aquestes partides.

De totes maneres, aquestes reduccions de costos no es van produir de forma immediata, sinó que van seguir amb un retard la pèrdua de valor de la producció agrícola, i d'aquí les queixes reiterades dels arrendataris, durant aquests anys, per la contracció dels beneficis. Alguns es van arruïnar i en general tots van registrar una disminució d'ingressos, precisament quan més necessitat de capital tenien per tal d'abaratir la producció fins al nivell que els permetés competir amb els nous països productors.

27. P. J. PERRY, *op. cit.*, pp. 69-76.

28. G. POSTEL-VINAY, *op. cit.*, pp. 162-165.

29. E. SERENI, *Il capitalismo...*, pp. 239-240.

30. G. POSTEL-VINAY, *op. cit.*, pp. 166-178, ofereix una detallada anàlisi dels nous lligams establerts entre empresaris i jornal·lers en el marc de la crisi.

La propietat de la terra havia proporcionat durant la fase expansiva uns ingressos creixents; també per als grans propietaris rurals es produirà, encara que amb un cert retard, una progressiva disminució de les rendes; des de mitjans de la dècada 1880-1890 tractaran de trobar mitjans per paliar la pròpia situació. Aliats amb els grans arrendataris, s'erigiran en els defensors dels interessos de tota la societat rural, i allí on tenen un control de l'aparell estatal, forçaran l'adopció de mesures (reducció de contribució i sobretot elevació de barreres aranzelàries) per tal de recompondre llurs ingressos. Davant la caiguda dels arrendaments, alguns passaran a l'explotació directa de llurs propietats, però en general la posició econòmica i social dels grans propietaris resultarà empitjorada per la crisi. L'evolució del valor de la terra seria, en últim extrem, l'índex de la seva capacitat de proporcionar unes rendes, i és enormement significatiu que des de començaments dels anys vuitanta registrés una baixa continuada que es mantindrà fins al tombant de segle. També aquí és difícil de quantificar la baixa, però és un fenomen constatat pertot arreu.

La incidència de la crisi no va quedar reduïda a propietaris i grans arrendataris, sinó que fou tota la societat rural la que en va sofrir els efectes. Resulta, però, donada la diferenciació existent al si de la pagesia, més complicat d'examinar la forma específica com les noves condicions de l'agricultura la van afectar. Alguns autors argumenten que l'explotació pagesa, que no té com a finalitat ni necessitat la recerca d'un benefici, sinó que el seu objectiu és la reproducció de la força de treball familiar i els mitjans de producció, es troba en millors condicions per resistir la crisi.<sup>31</sup> En canvi, segons altres, la pagesia seria la víctima principal de la crisi. El petit productor camperol, amb el retard tècnic i la seva debilitat econòmica, es veu incapacitat per reaccionar adequadament a les fluctuacions dels mercats mundials que escapen al seu control i al seu coneixement. En el cas d'Itàlia, seria precisament en els anys de la crisi quan actuarien més intensament els mecanismes d'expropiació camperola, com a conseqüència de l'endeutament de la pagesia incapaç de resistir a les dificultats creades per l'estructuració d'un mercat mundial de productes agrícoles.<sup>32</sup>

De fet, aquestes interpretacions no són tan contradictòries com a primera vista pot semblar, ja que sembla innegable que un procés com el de la crisi havia necessàriament de crear greus dificultats a la pagesia, que va veure també disminuir els seus ingressos en diners en uns moments en què, com a conseqüència de la progressiva formació del mercat interior, havia vist créixer les seves necessitats monetàries. L'en-

31. Una formulació d'aquesta classe, que no és més que l'aplicació de l'anàlisi de Marx i sobre tot de Chayanov, sobre els principis econòmics que regeixen les explotacions pageses, pot trobar-se a G. POSTEL-VINAY, *op. cit.*, pp. 153-159.

32. Vegi's aquest plantejament a E. SERENI, *Il capitalismo...*, pp. 242-246.

deutament, la pèrdua de la propietat i la intensificació de l'exòde rural que es produeix aquests anys, en molts països, seran el millor testimoni de la incidència brutal de la crisi sobre aquest sector del món rural. Però aquesta tendència, que actua de forma indiscutible, es veu contrarrestada per la capacitat de resistència del petit productor, encara que sigui a costa de la sobreexplotació del treball familiar i de la reducció del nivell de vida, en un moment en què la superioritat tècnica de la gran explotació no és massa evident ni decisiva.

Respecte als jornalers, com hem dit abans, si bé els salaris es mantenen o bé sols registren una lleugera baixa, també seran víctimes de la crisi per l'allargament de la jornada de treball, per l'establiment d'uns nous lligams i per la contracció de la demanda de treball com a conseqüència de la depressió; molts d'ells es veuran forçats a emigrar.

Ens queden, finalment, algunes precisions sobre la cronologia. Pel que hem dit fins aquí, sembla clar que no es pot establir una cronologia única per a tots els països ni per a tots els sectors. Inicialment serien els països més vinculats als mercats mundials, com Gran Bretanya, Països Baixos, Dinamarca, els que registrarien les primeres incidències de la crisi. En aquesta primera etapa seran els productors de cereals els principals afectats, i juntament amb la caiguda de preus tindria un paper important la pèrdua de collites, ja que significaria un augment de les despeses en uns anys de reducció del valor de la producció. Els moments més àlgids se situaven entre 1879-1880. En països com França i Alemanya, i sobretot Itàlia, els efectes encara serien bastant lleus.

Una sèrie de bones collites donaria la il·lusió que el malestar ja estava superat, però des de mitjans de la dècada 1880-1890 es constataria que els preus dels cereals continuaven baixant i que la mateixa tendència s'estenia als productes ramaders i a altres productes agrícoles. La crisi prenia ara un caràcter de generalitat que no havia tingut en la seva primera etapa, i els seus efectes es deixen sentir a tots els països i a la major part de cultius. El període 1893-1895 seria l'etapa més virulenta, ja que, junt amb els mínims dels preus de la majoria de productes, van ésser molt freqüents les males collites que van provocar una agudització del malestar.

A partir de 1896 s'inicia una lenta recuperació dels preus que, al costat de les millores tècniques i noves rotacions, anuncien una nova etapa d'equilibri, no de retorn a la situació anterior, ja que, com diu Sereni:

A escala mundial, durant els últims trenta anys del segle passat, el capitalisme agrari ha donat un nou i enorme pas endavant: desenvolupant en proporcions mai vistes, en les terres lliures del Nou Món, la producció mercantil industrialitzada i mecanitzada de cereals, atraient

a l'arena de la competència una sèrie de nous països, va trastornar els mètodes i les formes primitives, patriarcals, semifeudals de la producció agrària de tot el món. En els països de la vella Europa, la renda de la terra resta greument disminuïda: el desenvolupament del capitalisme al camp va reduir a l'absurd el monopoli de la propietat de la terra, no sols en teoria —com ja havien fet els teòrics més conseqüents del capitalisme, començant per Ricardo—, sinó en la pràctica.<sup>33</sup>

### *Les respostes a la crisi*

Les úniques sortides vàlides davant les noves condicions en què havia de desenvolupar-se l'agricultura eren aquelles que possibilitessin un abaratiment de la producció que permetés la competència en els mercats internacionals. En termes generals, les dificultats per disminuir els costos eren els obstacles fonamentals amb què havia d'enfrontar-se l'agricultura europea com a conseqüència del desenvolupament del capitalisme a escala mundial: o s'era capaç de fer-la competitiva o en cas contrari el seu futur era molt inoert.

A mesura que la crisi es va anar estenent i agreujant, la consciència que aquesta era l'única alternativa es va convertir en un lloc comú. Però l'aplicació de mesures immediates destinades a aconseguir aquest objectiu no eren fàcils. D'entrada, la substitució de cultius, l'establiment de nous sistemes, la intensificació de capital i de treball en una etapa de brusca contracció dels ingressos topava amb dificultats i requeria unes condicions mínimament favorables. Al mateix temps, la disminució o l'eliminació de la renda de la terra, un dels factors clau per a aquest abaratiment, s'enfrontava amb els interessos del propietari rural, i allí on aquest té força suficient mirarà d'accionar tots els ressorts per tal d'evitar-ho.

Va ésser a Gran Bretanya, Dinamarca, Països Baixos, on es va avançar més decisivament per aquesta via. Prescindint de l'arma dels aranzels i mantenint els mercats oberts a la producció ultramarina, els preus dels productes agrícoles es van conservar més baixos que a la resta dels països del vell continent; es tendia d'aquesta manera a eliminar el sobrepreu relatiu que havien tingut fins abans de la crisi. Conseqüència immediata d'aquesta situació fou la progressiva disminució de la renda cobrada pel terratinent, amb el qual fet es tendia a eliminar un dels obstacles per al desenvolupament general del capitalisme. A Gran Bretanya, durant aquests anys, es dicten una sèrie de normes legislatives tendents a identificar propietari i empresari agrícola i a la vegada a afavorir l'explotació familiar. Una sèrie d'Agricultural Holding Acts diotades entre 1875 i la

33. *Ibid.*, p. 240.



primera guerra mundial tenen com a finalitat d'establir les bases per millorar la situació de l'arrendatari i compensar les millores realitzades a la finca. Al mateix temps es porta una intensa campanya contra els terratinents parasitaris, es graven les herències i es dictaran diverses Small Holding Acts per tal de consolidar la petita propietat.<sup>34</sup> Els terratinents, que amb molta freqüència tenien altres fonts d'ingressos, van contemplar la progressiva disminució de les pròpies rendes, i llur influència política i social va minvar ràpidament. Des de començaments del segle xx es va iniciar un procés de venda de llurs propietats, invertint el capital en altres sectors més rendables. El desplaçament com a nucli dirigent era ja definitiu.<sup>35</sup>

A Dinamarca, aquestes respostes es van veure facilitades per l'existència d'una àmplia capa de pagesos propietaris, preparats i pròspers. L'especialització ramadera va ésser possible gràcies a un moviment cooperatiu molt dinàmic que, comptant amb la protecció estatal, va enfortir l'explotació familiar i va possibilitar la competència a escala mundial.<sup>36</sup>

Als altres països, on els terratinents tenien encara una sòlida posició, des dels primers moments van exigir el retorn a una política proteccionista. Les barreres aranzelàries es presentaven com l'única mesura eficaç a curt termini per tal que els agricultors poguessin introduir les millores necessàries que els permetessin competir amb els productes d'ultramar. El proteccionisme fou el nexxe de l'aliança entre propietaris i arrendataris i a la vegada un instrument eficaç per coaccionar i dominar el conjunt de la societat rural, sota la seva direcció. En tots aquests països es va produir un abandó progressiu de la política lliurecanvista, i la major part de productes agraris foren gravats amb unes tarifes cada vegada més elevades. Els cereals i especialment el blat van ésser-ne els primers beneficiats. França va fixar uns drets de 3 francs/Qm el 1875, els va elevar a 5 fr. el 1887 i a 7 francs el 1894.<sup>37</sup> Alemanya va seguir una via semblant. El recàrrec sobre el blat estranger, que era d'1 marc/Qm l'any 1879, es va elevar a 3 marcs el 1885 i a 5,50-7,50 el 1902.<sup>38</sup> La política aranzelària italiana va seguir una evolució similar: el 1887, els aranzels del blat van passar successivament de 1,40 lires/Qm a 3 l., 5 l., i de nou, el 1897, a 7,5 l.<sup>39</sup> Portugal, després d'una llarga etapa lliurecanvista optaria també per la sortida proteccionista, i a l'aranzel moderat de 1889 va seguir un

34. CH. S. ORWIN i E. H. WHETHAM, *History of British...*, pp. 170-173, 257, 298, 300-301, 314, 333-335.

35. *Ibid.*, cap. 11.

36. M. TRACY, *op. cit.*, pp. 108-114.

37. *Ibid.*, pp. 65-70.

38. *Ibid.* pp. 86-91.

39. G. LUZZATTO, *L'economia italiana...*, pp. 173-174, i E. SERENI, *Capitalismo e mercato nazionale*, pp. 117, 131-135.

proteccionisme absolut a favor de la cerealicultura del país l'any 1899, en decretar-se la famosa llei *da fome*.<sup>40</sup>

La resposta proteccionista no buscava solament de restablir el benefici de l'empresari agrícola capitalista, sinó també la renda del terratinent. Aparentment, aquests resulten guanyadors, ja que aconseguen una elevació més ràpida i més substancial de la renda que no pas en els països lliurecanvistes, però en molt poques ocasions aconseguirà les cotes elevades d'abans de la crisi, i la tendència a llarg termini serà clarament decreixent.<sup>41</sup> El proteccionisme, a més, en provocar un encariment dels productes protegits respecte a les cotitzacions dels mercats internacionals, fa persistir els obstacles al desenvolupament general del capitalisme i disminueix en el sector agrícola els estímuls per a una ràpida modernització.

Això explicaria que també els països proteccionistes prenen una sèrie de mesures, favorables als arrendataris i a la pagesia, en la mateixa direcció que abans hem vist que es feia a Gran Bretanya i Dinamarca, destinades a disminuir els efectes nocius de la renda i a aconseguir un abaratiment de la producció. L'ajuda al moviment cooperatiu, la creació de noves institucions creditícies, els esforços per mantenir i ampliar l'explotació pagesa que podia, gràcies a la sobreexplotació del treball familiar, oferir els productes per sota dels costos reals, encara que van tenir resultats diversos, apunten als mateixos objectius. Junt amb aquestes raons econòmiques, la protecció a la pagesia té també motius polítics i ideològics, ja que la progressiva presa de consciència i organització de la classe treballadora obliga les classes dominants a buscar una aliança amb els camperols.

A part d'aquestes mesures, la recuperació d'una mínima rendabilitat i el relleu del sector agrari passava també per l'establiment d'una sèrie de canvis d'ordre tècnic-econòmic, que permetessin produir més i més barat aquells productes que tenien sortida al mercat. Ja durant la crisi, es van fer alguns passos, però no fou fins a començaments del segle xx que es van obtenir els primers resultats. La utilització més racional dels recursos disponibles, la intensificació del treball i del capital, la introducció de noves rotacions més intensives, la substitució del policultiu per una especialització creixent, l'ús intensiu d'adobs artificials, la

40. Segons M. VILLAVARDE CABRAL, *Materiais...*, aquesta llei "pos o preço do pão duas vezes mais alto do que no mercado livre internacional", pp. 75-76.

41. G. POSTEL-VINAY, *op. cit.*, p. 164, reproduïx les xifres del preu mitjà d'arrendament d'1 Ha, establert per l'oficina de comptabilitat agrícola de Soissons, que il·lustra molt bé aquest procés:

1861-1880	73 fr./Ha
1881-1900	58 fr./Ha
1901-1914	60 fr./Ha
1927-1946	52 fr./Ha

selecció de llavors i d'espècies ramaderes, millores i ús més ampli de maquinàries i eines, i en general un esforç per introduir les descobertes científiques al món agrícola, van permetre un increment general del rendiment i un abaratiment de la producció.

A mesura que tota la producció tendia a convertir-se en una mercaderia i que el procés de modernització obligava l'agricultura a abastar-se d'una part creixent dels mitjans de producció a la indústria, van intensificar-se les possibilitats de domini de l'agricultura per part del capitalisme a través d'unes relacions agricultura-indústria cada vegada més malleses i per mitjà d'un control dels circuits de comercialització.

Sense que la tendència a la concentració i formació de grans explotacions deixés de funcionar, i en conseqüència una gran part de la pagesia espoliada es veïés obligada a emigrar, aquesta tendència, des de finals del segle XIX, ha deixat d'ésser l'única via de desenvolupament del capitalisme al camp, ja que l'estratègia global del sistema passava també per la defensa de la propietat familiar i per la utilització d'aquells mecanismes que li permeten ampliar la seva dominació sobre l'agricultura.

Certament, hi ha diferències cronològiques notables en la rapidesa i intensitat amb què a cada país es va posar en marxa aquest procés d'adaptació de l'agricultura a les noves condicions creades per la crisi. En línies generals pot afirmar-se que en aquells països on els terratinents aconseguïen mantenir un pes notori en el bloc dominant, el procés serà més lent i incomplet. En especial això es va donar en els països proteccionistes, on algunes àrees van caure en allò que el polític i agrarista italià Jacini, de finals del segle XIX, anomenava una *protecció poc seriosa*, és a dir, que l'elevació d'aranzels només va servir per remuntar les rendes, sense que hi hagués un esforç real per modernitzar l'agricultura.<sup>42</sup> Però en general, a través dels mecanismes explicats fins aquí, s'aconseguia en les primeres dècades del segle XX de restablir un cert equilibri entre costos i ingressos, equilibri, és cert, ben inestable, ja que en la mesura que s'ha intensificat la dominació del capital sobre l'agricultura, aquesta es veurà sotmesa a les mateixes crisis cícliques de sobreproducció que caracteritzen el sistema capitalista.

## II. LA INCIDÈNCIA DE LA CRISI A ESPANYA

En aquesta segona part de l'article es tracta d'examinar com la formació d'un mercat mundial de productes agraris i l'homogeneïtzació del sistema capitalista a escala planetària, va repercutir en la societat agrària espanyola.

42. Citat per M. ROMANI, *Un secolo di vita agricola...*, p. 81.

Fins a data ben recent, el tema de la crisi, contràriament al que ha succeït a la resta d'Europa, havia interessat molt poc a la historiografia del país,<sup>43</sup> del qual fet semblava que es podia desprendre la seva escassa incidència a causa de la particularitat del procés històric hispànic. A mesura que s'ha procedit a l'anàlisi de les fonts i de l'abundant literatura econòmica i política de l'últim terç del segle XIX, s'ha pogut comprovar també aquí l'existència d'uns problemes i contradiccions similars als que acabem de veure en els altres països; darrerament s'han publicat ja alguns estudis, el tema de la crisi s'ha incorporat com una peça clau per explicar aquesta etapa, però crec que falta encara un plantejament de conjunt sobre les manifestacions de la crisi al nostre país i les respostes que s'hi van donar, i aquest és l'objectiu de les ratlles que segueixen.<sup>44</sup>

En la manca de treballs sobre la crisi, crec que, a part dels problemes generals que expliquen la migradesa de la producció historiogràfica del país, ha tingut un paper important el fet que el creixement i l'expansió de l'agricultura espanyola durant les dècades centrals foren molt més contradictoris i confusos que a la resta d'Europa, amb el qual fet va ésser molt menys perceptible el pas d'una etapa de prosperitat a una altra de depressió i crisi. L'obsessió amb què tant les fonts del segle passat com els estudis actuals es refereixen a l'endarreriment tècnic, la misèria dels camperols i les convulsions més o menys constants, encobreix l'existència d'unes etapes expansives i altres de depressives. Òbviament, no crec que sigui correcte de pensar en un desenvolupament de l'agricultura hispànica al marge de la conjuntura internacional, i en conseqüència aquí també podem establir una periodització similar.

Per molt contradictori que sigui, sembla bastant clar que també a partir de la dècada 1830-1840, a remolc d'una recuperació dels preus de la majoria de productes i de la liquidació definitiva d'unes relacions de

43. No em refereixo solament als estudis d'història política, on manca qualsevol referència a aquests tipus de qüestions, sinó sobretot als treballs d'història econòmica del període en què, si bé es parla de la ruïna de la vinya, a causa de la filloxera o de la mala situació dels bladers, aquesta s'atribueix bàsicament als rendiments decreixents de les terres marginals. Encara recentment, M. MARTÍNEZ CUADRADO, *La burguesia conservadora (1874-1932)*, Madrid, Alfaguara-Alianza Editorial, 1973, dona aquesta interpretació. El primer treball que es plantejà la incidència de la crisi a nivell hispànic, estretament vinculada a la formació d'un mercat mundial, fou el de J. FONTANA, *La gran crisi bladera del segle XIX*, a "Serra d'Or", 2.<sup>a</sup> època (novembre de 1960).

44. Em refereixo a treballs com els de R. CARR, *España 1808-1939*, Esplugues de Llobregat, Ariel, 1969; A. M. BERNAL i M. DRAIN, *Les campagnes sevillanes aux XIX<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> siècles*, París, Boccard, 1975; sobretot J. NADAL, *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814-1913*, Esplugues de Llobregat, Ariel, 1975; J. FONTANA, "Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España contemporánea", a *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Esplugues de Llobregat, Ariel, 1973. Aquest article és la síntesi de la meua tesi doctoral, *La depresión de la agricultura española en el último tercio del siglo XIX: la crisis triguera*, llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona el 1973. Per a algunes afirmacions massa contundents que pugui contenir aquest paper, remeto a aquest treball. Voldria agrair a J. Fontana els nombrosos suggeriments i l'ajut que m'ha proporcionat en el curs de l'elaboració d'aquest treball.

producció feudals, l'agricultura espanyola va iniciar una fase expansiva durant la qual la major part de cultius van registrar un increment important de l'àrea treballada i de la producció.

Donada l'escassa fiabilitat de les fonts estadístiques i els estudis encara molt parcials sobre l'agricultura espanyola, es fa difícil d'aportar dades quantitatives que il·lustrin de forma clara aquesta fase expansiva, però hi ha tants testimonis contemporanis que resulta difícil dubtar de llur versemblança. Canvis institucionals, pressió demogràfica i alça de preus van propiciar una notable ampliació de la superfície cultivada, especialment destinada a cereals. La comissió investigadora de la crisi, creada el 1887, ho afirmarà sense cap mena de dubte:

Decretada y practicada la desamortización en 1836, 1841 y 1855, y hecha posible y fácil la transmisión y divisibilidad de la tierra, se ensanchó considerablemente el espacio destinado a la producción de cereales.<sup>45</sup>

Se'n podrien aportar molts altres testimonis, però el fenomen sembla tan clar que no tindria massa sentit. Una gran part de les terres rompudes es destinà a cereals, i aquesta ampliació de la terra sembrada, juntament amb pràctiques més intensives, es reflectiria en un creixement important de la producció. Malgrat la manca d'estadístiques, l'augment de la producció cerealícola a partir de la tercera o quarta dècada era un fet admès pels autors del segle passat, verificable, a més, pels canvis del comerç exterior. Vegem-ne un exemple. J. García Barzanallana ho expressava de forma clara a començaments de la dècada 1870-1880:

Es hecho indudable que existe una diferencia inmensa entre los términos de la distancia que la productividad de nuestra nación ha recorrido durante el siglo actual, que hace formar juicio acerca de cual podrá ser en lo sucesivo.

En el año 1792 importó 1.135.475 Qm. de trigo y 1.400.420 a. de harina del extranjero, como cantidades necesarias para el alimento indispensable de sus habitantes, calculados entonces en 10.500.000; pero en 1867, cuando después de transcurridos setenta y cinco, la población había aumentado en más del 50 %, por exceder de 16.600.000 individuos, pudo exportar 566.659 Hl. y 50.033.746 Kg. de harina valorado todo en 135.267.000 reales.<sup>46</sup>

Aquest creixement de la producció no fou sempre purament extensiu, sinó que en algunes ocasions va anar acompanyat d'una elevació dels ren-

45. *La crisis agrícola y pecuaria*, vol. I, 2.<sup>a</sup>, p. 150.

46. J. GARCÍA BARZANALLANA, *Los intereses materiales de España*, Madrid, 1872. Una mateixa reflexió es pot trobar a B. C. ARIBAU, *Ley de cereales*, a "Verdad Económica", vol. I, n.º 3, 1861.

diments i d'un ús més intensiu de les terres, destinant una part del guaret a la producció de llegums.<sup>47</sup>

L'olivera i la vinya van registrar una expansió similar, perfectament verificable a través de les estadístiques de comerç exterior, encara que hi ha diferències cronològiques importants. Mentre la conjuntura favorable de l'oli s'inicia a començaments dels anys 1830 i des de 1870-1880 entra en una fase depressiva, la recuperació dels preus del vi serà més tardana, però rebrà un nou impuls com a conseqüència de la destrucció de la vinya francesa per la filloxera i assolirà el seu punt culminant en la dècada 1880-1890. La plantació de ceps serà molt intensa en tot el litoral mediterrani i la conca de l'Ebre, però també en àmplies zones de la Meseta,<sup>48</sup> i els ingressos que va proporcionar aquest cultiu són una de les bases de la prosperitat d'aquesta etapa.

En zones més limitades, altres plantes com les hortalisses, les plantes industrials, farratges o bé la fructicultura van registrar avanços notables, encara que ocupin extensions molt marginals.

Al costat de l'augment de producció de la major part dels conreus, les dècades centrals del segle passat són decisives en la formació d'un mercat interior. Els intercanvis entre les diverses regions s'intensifiquen i una part creixent de la producció es destina ja cap al mercat, amb el qual fet es produeix un avanç cap a l'especialització. La progressiva vinculació als mercats interiors i internacionals estimula la producció, i mentre es mantenen els preus elevats, l'agricultura constitueix un bon negoci, com ho mostra el fet que la renda i el valor de la terra es van incrementar de forma espectacular durant aquests anys.<sup>49</sup>

Pocs dubtes hi havia, cap als anys setanta, que les dècades anteriors

47. A. M. Bernal, en un estudi recent sobre l'agricultura sevillana, sosté que l'increment de la producció es degué sobretot a una intensificació del conreu, ja que l'àrea cultivada en aquesta zona no registra grans modificacions. També hi hagué una millor utilització del guaret, sembrant-hi llegums i blat de moro (A. M. BERNAL i M. DRAIN, *Les campagnes sevillanes aux XIX-XX siècles*, París Boccoard, 1975).

48. Segons la publicació de la DIRECCIÓN GENERAL DE AGRICULTURA, INDUSTRIA Y COMERCIO, *Avance estadístico sobre el cultivo y producción de la vid en España, formado por la Junta Consultiva Agrónoma en 1889*, Madrid, 1891, la vinya plantada a les dues Castelles i Lleó representava el 30 % del total del país. Insisteixo en aquesta dada per l'error massa estès de veure l'agricultura d'aquestes regions centrada exclusivament en el blat. Valladolid, per exemple, amb les seves 91.000 Ha de vinya és la cinquena província en importància, i Madrid, amb 71.000, ocupa el novè lloc en el conjunt de l'estat espanyol.

49. F. Caballero, comentant unes estadístiques sobre el valor de la terra, fetes el 1838, diu que "en los 24 años que han transcurrido desde que se reunieron estos datos, se ha aumentado mucho el valor de la propiedad rural" (F. CABALLERO, *Fomento de la población rural*, Madrid, 1863, pp. 99-101).

Persones tan coneixedores d'aquesta qüestió com els registradors de la propietat, en una enquesta feta el 1887, manifestaran de forma unànime que el valor de la terra, que havia anat en alça fins feia poc, mostrava una forta caiguda. Així s'expressa, per exemple, l'informe de l'Audiència de Saragossa: "El valor de la propiedad vino constantemente en aumento hasta el año 1870" (DIRECCIÓN GENERAL DE LOS REGISTROS CIVILES Y DE LA PROPIEDAD Y DEL NOTARIADO, *Memorias y estados, formados por los registradores de la propiedad*, 4 vols., Madrid, 1889-1890). La cita procedeix del vol. IV, pp. 155-156. A partir d'ara el citaré només per *Memorias y estados*.

havien estat per a l'agricultura hispànica una etapa de creixement i prosperitat. Així, P. Candau, el president del Consell Superior d'Agricultura el 1877, en preguntar-se quina era la situació agrícola del país, contesta:

No puede darse una contestación uniforme. Si la examinamos con el criterio comparativo de lo que esta agricultura fue, de lo que es, no podemos menos de conocer que se encuentra en el período de un completo y rapidísimo progreso. Pero si la examinamos bajo el punto de vista de lo que debe ser, o del objeto final de la misma, que es como sabéis la explotación más perfecta y completa posible del suelo agrícola, es preciso convenir en que aún le falta mucho que realizar para alcanzar estos fines.<sup>50</sup>

El diagnòstic no podia ésser més encertat, ja que, si bé els avanços eren inqüestionables, es mantenien encara molts dels trets de l'endarriment; sense exagerar el retard respecte a l'agricultura europea (no es pot oblidar que fins a finals del segle XIX i en molts aspectes fins el segle XX no es realitzarien avanços decisius en la utilització de maquinària i adobs químics i que les conquestes principals van passar per un policultiu intensiu i uns sistemes alternants que harmonitzaven agricultura i ramaderia), el cert és que existeix encara una notable diferència entre el tipus i el caràcter de les transformacions efectuades durant aquesta etapa expansiva en els països del nord d'Europa i les que va realitzar l'agricultura hispànica. Entre l'agricultura intensiva i d'inversions elevades que s'han realitzat en aquells països i les formes extensives que dominen en gran part del camp espanyol hi ha encara una enorme distància. Sembla que, aquí, aquesta etapa de desenvolupament va estar en gran part dominada per aquells mecanismes tradicionals, que Villari ens explica que funcionen per la mateixa època al sud d'Itàlia: els preus elevats de la major part dels productes van estimular una ràpida ampliació de la superfície cultivada i de la producció i van garantir ingressos substancials sobretot als propietaris de la terra. Però els efectes sobre la transformació de l'estructura productiva foren mínims, ja que els ingressos obtinguts en la favorable conjuntura es van destinar a la compra de noves terres o es canalitzaren cap a d'altres sectors. La migradesa de les inversions i la debilitat del capital actiu en l'agricultura estaria en la base per explicar-se l'absència de canvis qualitatius.<sup>51</sup>

Encara que en algunes zones de la geografia hispànica hi hagué intensificació i especialització de conreus, crec que per a una gran part del territori és vàlid l'esquema interpretatiu de Villari, que permet d'explicar

50. F. de P. CANDAU, "Estado actual y porvenir de la agricultura española", *Conferencias agrícolas de la provincia de Madrid*, Madrid, 1878, t. I, pp. 202-203.

51. R. VILLARI, *Il Sud nella storia d'Italia. Antologia de la questione meridionale*, pp. 183-184.

la contradicció de què ens parlava el president del Consell Superior d'Agricultura, progrés evident a l'aixopluc d'una conjuntura favorable, però mancava molt encara per arribar al nivell aconseguit pels països més avançats.

a) *El retard de la crisi*

Com hem vist a la primera part de l'article, el desenvolupament del capitalisme a escala mundial va estimular la producció agrícola dels països d'ultramar, va incrementar de forma espectacular l'oferta de productes agraris, la majoria dels quals inicien una forta baixa que es mantindrà fins a finals de segle. Des de mitjans de la dècada 1870-1880, en la major part de països europeus els elements en què s'havia basat l'etapa expansiva comencen a desaparèixer i es produeix una clara transició cap a una conjuntura depressiva.

Uns canvis similars també es donen en l'agricultura espanyola, encara que la incidència de la crisi es produiria amb un cert retard, sobretot si la comparem amb l'agricultura britànica. A nivell hispànic no existeixen manifestacions clares de la crisi fins a començaments de la dècada 1880-1890. L'examen del sector blader —per altra banda, el que més severament i més ràpidament sofrirà l'impacte de la crisi— ens porta a aquestes conclusions.

Entre 1870-1881 no existeix, contràriament al que succeïa a Gran Bretanya o França, cap increment significatiu de les importacions bladeres. És precisament en aquest període quan les exportacions netes de blat i farina aconsegueixen unes cotes més elevades, com es pot veure en el quadre següent:

QUADRE 7

*Importació i exportació de blat i farina*

Anys	Importació	Exportació (en milions de kg)	Diferència
1860-1869	671,2	1.022,2	351
1870-1881	596,6	1.312,6	716

FONT(s): Estadística(s) del Comerç exterior.

Tampoc durant aquests anys no es produeixen disminucions significatives dels preus del blat. Si comparem el període 1858-1868 amb el de



1869-1882, només en dos mercats, dels vuit elegits, registren una lleugera caiguda, mentre que en els restants, els preus tendeixen a augmentar:

QUADRE 8  
*Preus del blat*

Mercats	1858-1868	1869-1882
Barcelona . . . . .	100	100,3
La Corunya . . . . .	100	114,9
Santander . . . . .	100	107,5
Sevilla . . . . .	100	93,2
Toledo . . . . .	100	98,5
Valladolid . . . . .	100	103,4
Saragossa . . . . .	100	108,3
Espanya . . . . .	100	101,6

FONT: "Gaceta de Madrid".

Les males collites de 1879 i 1882, que van provocar en algunes regions autèntiques crisis de subsistència, amb alces de preus d'un 20%, 30% i fins i tot d'un 40%, crec que és una de les dades més significatives per mostrar l'escassa incidència de la crisi de sobreproducció en el país.

Si analitzem les discussions parlamentàries com a punt de referència per detectar l'existència d'un malestar provocat per la competència de productes agraris estrangers, s'arriba a la mateixa conclusió. Les grans polèmiques en el congrés de diputats es centren encara en els problemes de les crisis de subsistència i la forma d'evitar-les. És cert que en la premsa agrícola i en algunes intervencions parlamentàries es fa referència als problemes en què es troba l'agricultura europea a causa de la competència dels productes ultramarins i que s'adverteix que tard o d'hora els agricultors espanyols s'hauran d'enfrontar a problemes similars. Però en cap ocasió no es parla que ja es trobin en aquesta situació, sinó que tot un corrent majoritari d'opinió sostindrà, fins a dates tan tardanes com 1882-1883 que la crisi bladera, si es realitzen les reformes adequades de cultiu, és un perill que pot evitar-se.<sup>52</sup>

52. Durant aquests anys es van publicar una sèrie d'articles sobre els problemes que l'arribada massiva de blats dels Estats Units creava als agricultors europeus; també fou un dels temes discutits en els primers congressos d'agricultors que es van celebrar durant aquests anys. Això prova que, evidentment, el futur de la cerealicultura espanyola preocupava, però, com hem dit, no hi ha testimonis que en aquestes dates els blats estrangers causessin ja perjudicis reals als bladers hispànics. A part de les posicions estrictament proteccionistes que reclamen, com a mitjà més adequat per evitar el desastre futur de l'agricultura, l'elevació d'aranzels, les posicions més dominants expressades a

Resumint, doncs, crec que de les informacions i dades aportades es pot concloure que fins a començaments dels anys vuitanta la conjuntura favorable es manté i que els efectes de l'estructuració d'un mercat mundial són encara mínims.

Aquest retard de la crisi s'explica sobretot pels aranzels que gravaven l'entrada de blat i farina estrangers. Malgrat que oficialment es practiqués una política lliurecanvista, les tarifes aranzelàries de blat s'havien elevat de 3 ptes./Qm a 5,82 el 1877, i eren les més altes d'Europa. Per altra banda, tampoc no es pot oblidar que, si bé la producció de blat dels països ultramarins va incrementar-se enormement en la dècada 1870-1880, encara estava sotmesa a fortes fluctuacions. Només quan els mecanismes de transport i comercialització estiguin consolidats i quan apareguin nous països productors, la pressió de l'oferta de cereals afectarà tots els països del Vell Continent, i això es produirà sobretot en la dècada 1880-1890.

#### b) *Procés de la crisi*

Per diverses raons s'havia retardat la incidència de la crisi al país, però això no vol dir que es pogués mantenir sempre al marge de la pressió que l'oferta massiva de productes agrícoles d'ultramar exercia sobre la major part de països europeus.

En efecte, si seguim analitzant el comerç blader exterior comprovem que a partir de 1882 es produí un canvi de conjuntura. Les importacions de blat i farina són molt altes aquest any i el següent, fet explicable per les collites deficientes, però, contràriament al que havia succeït en altres crisis de subsistència, malgrat els bons anys de 1884 i 1885, les importacions es mantenen a un nivell elevat i amb una clara tendència a incrementar-se, com es posa de manifest en el quadre següent:

---

través de la "Gaceta Agrícola", sostenen que "los peligros advertidos están cada vez más cercanos, se aproximan con una espantable rapidez; pero creemos que aún habrá tiempo para conjurar la catástrofe" (A. ABELLA, *Sobre el precio de los trigos norteamericanos*, a "Gaceta Agrícola", 1.ª època, t. XII [1879] pp. 229-234). El mateix autor ens dirà que cal reformar els sistemes de cultiu, mecanitzar-los, utilitzar adobs, introduir sistemes més intensius. Si això es fa, "debo concluir afirmando la premisa de hallarse España en buenas condiciones para competir con los Estados Unidos" (A. ABELLA, *Reformas convenientes en el sistema de explotación de cereales*, a "Gaceta Agrícola", 1.ª època, t. XIV [1881], p. 156. A conclusions similars arribarà el ponent sobre el tema dels cereals, l'enginyer agrònom Galo Benito, en el Congrés d'Agricultors de 1883, celebrat a Valladolid ("Gaceta Agrícola", 2.ª època, t. VIII, [1883], pp. 218-223).

## QUADRE 9

*Importacions de blat i farina*

(en milers de Qm)

Anys	Mitjanes anuals		Importacions anuals			
1870-1881	596	(100)	1882	3.007	1892	1.460
1882-1891	2.156	(420)	1883	2.692	1893	4.289
1892-1901	2.393	(440)	1884	1.062	1894	4.356
1902-1911	2.497	(480)	1885	1.233	1895	2.054
			1886	1.661	1896	1.879
			1887	3.486	1897	1.420
			1888	2.941	1898	635
			1889	1.891	1899	4.051
			1890	1.978	1900	1.471
			1891	1.611		

FONT(s): Estadística(s) del Comerç exterior.

Si en la dècada 1870-1880, la mitjana de blat i farina importats s'aproximava a 600.000 Qm, i recordem que aquesta quantitat es veia superada de molt per les exportacions de farina, a partir de 1882 es produeix un doble fenomen de contracció de les exportacions, pràcticament fins a la desaparició, i de creixement espectacular de les importacions; en efecte, entre 1870-1881 i 1882-1891 aquestes últimes s'han multiplicat per més de quatre, amb una tendència a créixer durant els anys següents.

Malgrat les bones collites de 1884-1886, les importacions continuen essent molt elevades, i la deficient collita de 1887 les farà pujar a una cota molt superior a les de 1882. Es mantenen a nivells alts el 1888 i després baixen, encara que els mínims d'aquesta dècada son molt superiors als de 1870-1880. Tornaran a fer un salt espectacular a partir de 1893, i el 1894, tot i ésser un any d'una collita excel·lent registrarà el màxim del període, mantenint-se també molt altes les importacions de 1895. Després s'inicia una inflexió només rectificada per les voluminoses importacions en anys de mala collita. Assenyalem que els anys de malestar més generalitzat coincideixen amb els de grans entrades de blats estrangers: 1887-1889 i 1893-1895. La introducció de blats estrangers en quantitats tan voluminoses no podia atribuir-se, com van fer alguns contemporanis, a la producció insuficient del país, sinó que aquí, igual que a la resta d'Europa, era el resultat de la creixent oferta de cereals barats per part dels nous països productors, que els permetia conquerir mercats de forma siste-

màtica. Les males collites es posaven en evidència per l'increment del volum de les importacions.

Malgrat que la quantitat de blat estranger introduït al país no és comparable a la que s'importa a Gran Bretanya i és també inferior a la de França i Itàlia, no per això es pot subvalorar. Unes estimacions que he realitzat, certament molt aproximades, mostren com en els anys de màxima importació representa una quantitat propera al 15% de la producció bladera del país. Durant els altres, el percentatge oscilla entre el 5% i el 10%. Es pot argumentar que les xifres són baixes, però de totes maneres, si disposéssim de les quantitats del blat que es comercialitzava, veuríem segurament que la quantitat és prou elevada per afectar greument el sector més dinàmic, que veu com es van perdent progressivament els mercats del litoral.

L'arribada massiva de cereals estrangers imposarà una forta competència, i les cotitzacions dels mercats internacionals influiran de forma decisiva en la formació dels preus autòctons. A partir de 1882 s'inicia l'ona depressiva, que es mantindrà fins a finals de segle.<sup>53</sup>

### QUADRE 10

#### Preus del blat

Anys	Barcelona	Valladolid	Saragossa	La Corunya
1879-1882	26,40 (100,0)	22,50 (100,0)	23,08 (100,0)	27,76 (100,0)
1884-1890	21,43 ( 81,2)	19,40 ( 80,0)	17,28 ( 74,9)	23,51 ( 84,0)
1889-1895	21,51 ( 81,5)	17,44 ( 79,8)	18,34 ( 79,3)	
	Santander	Sevilla	Toledo	Espanya
1879-1882	25,96 (100,0)	25,68 (100,0)	24,12 (100,0)	24,40 (100,0)
1884-1890	21,99 ( 85,6)	19,52 ( 76,1)	19,40 ( 80,0)	19,89 ( 81,4)

Aquest quadre confirma clarament la baixa del preu del blat, que en la major part de mercats oscilla entre un 20% i un 25%. Certament el descens és inferior al dels països europeus examinats anteriorment, però,

53. Les diverses sèries fins l'any 1890 procedeixen de la "Gaceta de Madrid", on es publiquen les estimacions oficials sobre les cotitzacions en els diversos mercats. A partir de 1890, les fonts són molt més heterogènies i insegures. Les cotitzacions del blat a Barcelona procedeixen, per als anys 1890-1895, dels estats de preus formats per la Junta de Gobierno del Colegio de Corredores Reales de Comercio. Les de Valladolid, d'"El Norte de Castilla", reproduïdes a l'"Anuario Estadístico de España de 1916", i les de Saragossa procedeixen de P. CERRADA, *La riqueza agrícola y pecuaria en España*, Madrid, 1896.

no hi ha cap dubte sobre la tendència fortament depressiva que domina també les sèries hispàniques. L'amplitud real de la baixa en part queda encoberta pels tipus de períodes que hem establert, ja que si comparéssim el màxim de 1882 amb els mínims de 1889-1890 i de 1895, podríem comprovar que la baixa és molt més intensa i arriba a superar el 40%:

QUADRE 11

Anys	Espanya	La Corunya	Santander	Sevilla
1882	26,28	27,45	26,08	30,75
1889	18,65 (— 29,5 %)	21,02 (— 23,5 %)	19,26 (— 26,2 %)	19,19 (— 37,6 %)
	Barcelona	Valladolid	Saragossa	
1882	27,17	24,—	26,36	
1889	—	16,32 (— 32 %)	15,11 (— 43 %)	
1890	19,84 (— 27,0 %)		—	
1895	19,37 (— 28,8 %)	15,26 (— 39 %)	17,05 (— 36 %)	

El fet que en pocs anys el blat perdés un 30% i àdhuc un 40% del seu valor havia de provocar necessàriament una forta disminució dels ingressos, i feia molt qüestionable la rendabilitat de moltes explotacions cerealícoles. Al costat dels problemes creats per aquesta baixa continuada dels preus, es troben també moltes queixes per la progressiva disminució del moviment cíclic. Per als grans propietaris que disposaven d'una massa comercialitzable important, una collita deficient no havia significat fins llavors una reducció dels ingressos, sinó que freqüentment la forta elevació dels preus que es produïa compensava de sobres la reducció de la collita. Aquest mecanisme tradicional d'enriquiment del gran propietari es veurà en gran part anullat a partir del moment en què les importacions massives equilibren el dèficit de producció i imposen els preus del mercat mundial. El moviment cíclic dels preus de Valladolid confirma perfectament el fenomen:

## QUADRE 12

*Amplitud cíclica dels preus del blat de Valladolid*  
 (Diferència percentual entre el màxim i mínim cíclic)

Anys	%
1847-1857	196,6
1858-1868	110,6
1869-1882	50,0
1883-1887	15,9
1888-1892	29,9
1893-1898	44,6
1899-1905	12,6

FONT: "Gaceta de Madrid" i "El Norte de Castilla".

El sector blader és sens dubte el primer i el més afectat per la formació d'un mercat mundial de productes agrícoles, però no l'únic. La resta de cereals, des de la civada i el sègol fins a l'ordi i l'arròs, s'hauran d'enfrontar també a la competència exterior. Igual succeirà a d'altres sectors com l'olivera, la vinya i també la ramaderia.

L'olivera havia estat un dels cultius més pròspers durant les dècades centrals del segle passat, però des de començament dels anys setanta els preus començaran a baixar, i el 1887 la comissió investigadora de la crisi calculava que en els últims vint anys la disminució s'aproximava al 20%.<sup>54</sup>

54. *La crisis agrícola y pecuaria*, vol. I, 2.<sup>a</sup> part: "Proyecto de dictamen que presenta la Subcomisión 3.<sup>a</sup> acerca de las causas de la crisis olivarera, frutas secas y en conserva, y medidas que pudieran remediarla", pp. 399-400.

Aquesta estimació de la baixa s'ha de prendre de forma aproximada, ja que les dades estadístiques en què es basa són parcials i poc significatives. Mancant sèries de preus representatives de les principals regions productores, pot ésser útil, com a punt de referència, l'anàlisi de l'evolució de les cotitzacions de l'oli en un mercat català, Figueres, centre d'una comarca on l'olivera era un cultiu important. Aquestes xifres evidencien una caiguda molt més profunda i que es manté fins els últims anys del segle, en què s'inicia una lleugera recuperació:

*Evolució dels preus de l'oli*  
 en ptes./Hl

1865-1870	120,9	(100,0)
1871-1878	80,3	( 66,4)
1879-1885	76,4	( 63,2)
1886-1896	77,7	( 64,2)
1897-1907	82,2	( 75,5)

Aquesta informació procedeix de la tesi de llicenciatura de D. ARMENGOL, *La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX*. Agraïxo a l'autora la possibilitat que m'ha brindat d'utilitzar aquestes dades.

Les causes eren les mateixes: disminució del consum per la creixent importació d'altres productes oleginosos (petroli, altres olis vegetals, greixos animals) més idonis per a la il·luminació i utilització industrial i que havien reduït l'ús de l'oli gairebé exclusivament a l'alimentació; al mateix temps, també, dificultats de competir amb els olis francesos i italians en els mercats exteriors. Les exportacions, de totes maneres, es mantindran, amb fortes oscil·lacions, però sense pèrdues substancials, fins a mitjans de la dècada 1880-1890, en què registren una sensible caiguda, de la qual no es recuperen fins els últims anys de la centúria. Possiblement la situació dels olivaires era menys dramàtica que la dels bladers, però sembla indiscutible que cap a finals dels vuitanta, en el millor dels casos, se'ls havia acabat l'etapa de prosperitat i el futur del sector apareixia també ple d'interrogants.

La vinya va ésser durant uns quants anys un dels pocs cultius rendables, i això explicaria les noves plantacions que es feren de forma febril. Durant la dècada 1880-1890, preus i exportacions assoliren els punts culminants. Les sortides de vi comú van evolucionar d'aquesta manera:

QUADRE 13

*Exportacions de vi comú*  
(en milions de litres)

1877-1881	405,2
1882-1886	689,8
1887-1890	907,2
1892-1896	545,0

FONT(s): Estadística(s) de Comerç exterior.

Mentre existeix una fàcil sortida als mercats exteriors, els preus es mantenen elevats i àdhuc arribaran a les cotes màximes. Les sèries de què dispo són menys representatives que les del blat, ja que són de dos mercats locals catalans: Figueres (Girona) i Sant Pere de Ribes (Barcelona), però crec que il·lustren bé l'evolució general:<sup>55</sup>

55. La sèrie de Figueres procedeix de la font citada a la nota anterior. La de Sant Pere de Ribes, de J. PUIG I MIRET, *Cotització del vino de San Pedro de Ribas durante el Centenario del Instituto de San Isidro*, a "Calendario del Payés", 1951, pp. 114-118. Aquest treball està recollit com a apèndix a A. BALCELLS, *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936. La qüestió rabassaire*, Barcelona, Nova Terra, 1968, pp. 287-292.

QUADRE 14  
*Preus del vi*

Anys	St. Pere de Ribes (ptes./carga)	Figueres (ptes./hl)
1877-1881	27,9 (100,0)	35,60 (100,0)
1882-1886	35,0 (125,4)	39,40 (110,7)
1887-1891	27,3 ( 97,8)	47,90 (134,7)
1892-1896	16,0 ( 57,3)	26,70 ( 75,0)
1897-1901	19,3 ( 69,1)	28,50 ( 81,4)
1902-1906	22,3 ( 79,9)	30,40 ( 85,4)

Les dues sèries coincideixen en l'alça pronunciada fins l'any 1886; la de Figueres, però, tindrà el màxim en el quinquenni següent, mentre que la de Sant Pere de Ribes registra, a partir d'aquella data, una caiguda, però, de totes maneres d'escassa importància si comparem els preus d'aquest període amb els del quinquenni inicial.

És difícil de saber quina de les dues sèries expressa millor el moviment general del preu del vi, però el que sí que està fora de dubte és que fins l'any 1886 no es pot parlar de baixa de preus, sinó tot al contrari. Amb tota seguretat, i més donada l'enorme expansió de la vinya, la prosperitat de la viticultura va servir per compensar temporalment la reducció dels ingressos procedents de la cerealicultura. Les bases d'aquesta prosperitat eren, però, molt poc sòlides, com es posà de manifest molt aviat.

L'avanç lent i continuat de la filloxera, des que es van descobrir els primers focus, a Màlaga (1875-1876), Girona (1877-1878) i Orense (1881-1882), va destruir una gran quantitat de vinyes. Cap a 1892 la plaga havia envaït ja les províncies de Girona, Barcelona, Tarragona, Sevilla, Còrdova, Jaén, Màlaga, Granada, Almeria, Lleó, Zamora, Salamanca, Orense, Lugo i Balears, i es considerava que havia afectat unes 300.000 Ha.<sup>56</sup> La ruïna de la viticultura no es degué exclusivament a causes patològiques, malgrat el trasbals que això comportava per a l'economia pagesa, sinó que l'enorme creixement de la producció, a l'empara dels preus elevats, va portar aquest sector a una crisi de sobreproducció similar a la dels cereals. A partir de 1891, en acabar-se el tractat amb França, els vins espanyols que havien tingut el principal mercat en aquest país, van trobar unes dificultats enormes de sortida, i, com es pot veure en el qua-

<sup>56</sup>. N. GARCÍA DE LOS SALMONES, *La invasión filoxérica en España y las cepas americanas*, Barcelona, 1893, pp. 9-16.



dre del comerç exterior del vi, en el quinquenni de 1892-1896, les exportacions foren només la meitat de les del període anterior. Les dificultats de sortida es manifesten immediatament en l'evolució dels preus; si comparem els preus mitjans de 1877-1881 amb els de 1892-1896, les pèrdues són superiors al 40 % a Sant Pere de Ribes i d'un 25 % a Figueres, i, si ho comparem amb els màxims respectius, la caiguda seria encara molt superior. La vinya, que durant els anys vuitanta apareixia encara com una alternativa a l'escassa rendabilitat dels altres cultius, entra també, com a conseqüència de la competència internacional, en una etapa de dificultats similars: dificultats de venda, caiguda de preus, baixa del benefici.

Les informacions i estudis de què es disposa sobre la ramaderia són encara més pobres que per a d'altres sectors. De totes maneres, sembla que també durant aquests anys va haver d'enfrontar-se a problemes similars. Segons el dictamen de la subcomissió de ramaderia de la comissió investigadora sobre la crisi,<sup>57</sup> les exportacions de boví a Gran Bretanya i Portugal es veuen desplaçades per la competència creixent del bestiar ultramarí en els mercats anglesos i al mateix temps s'incrementa la introducció a la Península de caps de bestiar de diversos països. Aquesta sobreoferta provoca també la baixa de preus, especialment sensible per a la llana merina, que, de cotitzar-se a 28,50 ptes. l'arropa el 1868, va disminuir a 16,25 ptes. el 1886. El mateix dictamen recull també l'evolució dels preus de la carn, i, tot i que les estimacions tenen alguna contradicció i que no disposem de sèries de preus sòlidament establerts, sembla manifestar-se una evolució similar.

Desconec les fluctuacions de la producció i la rendabilitat d'altres cultius com hortalisses, fruits secs, fruiters o plantes industrials. Alguns d'ells, com les taronges, continuen la línia ascendent i àdhuc la intensifiquen durant els anys de crisi, però no es pot oblidar llur caràcter marginal. L'agricultura espanyola continuava tenint els pilars fonamentats en la trilogia cereals, vinya i olivera; aquests conreus constitueixen la font d'ingressos principals de la major part d'agricultors i, un darrera l'altre, s'han vist enfrontats a uns resultats econòmics cada vegada més ruïnosos.

L'homogeneïtzació del sistema capitalista a escala mundial ha trencat també l'aïllament i les barreres protectores que havien permès, gràcies a uns preus elevats, un desenvolupament de l'agricultura espanyola malgrat les escasses transformacions tècniques. A partir del moment en què s'entra en relació amb la producció agrícola d'altres països on els costos són molt inferiors, la competència es fa molt difícil, els preus són cada

57. *La crisis agrícola y pecuaria*, vol. I, 1.ª part: "Dictamen que presenta la Subcomisión 4.ª acerca de las causas de la crisis de la ganadería y medidas que pudieran remediarla", pp. 357-563.

vegada menys remuneradors, la rendabilitat baixa molt ràpidament i la major part d'explotacions resulten ruïneses. L'endarreriment tècnic, els sistemes extensius i la relativa integració als mercats europeus de l'agricultura espanyola no han servit per evitar la crisi ni han significat, com opinaven alguns contemporanis, una situació avantatjosa, sinó que han augmentat les dificultats per adaptar-se a aquestes noves condicions, ja que la recuperació d'un mínim nivell de remuneració passava per una reducció dels costos de producció.

Convé ara fer un esforç per precisar més la cronologia del procés i seguir la progressiva conscienciació dels canvis que s'operen durant aquests anys en el sector agrari. Si a començaments dels anys vuitanta la competència exterior encara no afectava la producció agrícola, molt aviat el panorama canvià. Com hem vist, les importacions voluminoses de blat iniciades el 1882 s'estabilitzen a uns nivells molt elevats i els preus comencen a baixar, però fins l'any 1885 no es comença a manifestar el malestar. La premsa, les discussions parlamentàries, les reunions d'agricultors, sobretot a les províncies bladeres, constaten que els temors manifestats uns anys abans sobre el perill de la crisi s'havien convertit ja en una realitat. La tensió va augmentar el 1887 com a conseqüència de l'escassa collita en moltes regions, i des de diversos indrets es reclama del govern una acció immediata, que cada vegada es concreta més en l'elevació aranzelària. Els liberals que ara es troben al poder, com abans havien fet els conservadors, neguen que el proteccionisme sigui la solució i manifesten que aquesta sols pot venir per un programa de reformes globals que garanteixi unes autèntiques possibilitats de competir. Però tot queda en formulacions verbals, i davant les crítiques d'inoperància proposen l'obertura d'una informació sobre la crisi.<sup>58</sup>

El treball de la comissió investigadora s'allargarà durant tres anys i el material recollit<sup>59</sup> constitueix un dels testimonis més explícits sobre el profund malestar que existeix arreu del país. No sempre hi ha una consciència clara de les seves causes. Algunes vegades s'atribueix a les pesades càrregues fiscals, a l'endarreriment tècnic, a la manca de capital i a l'excessiu cost del transport, a l'alça de salaris, les males collites i a tants i tants defectes estructurals que han dificultat de forma permanent les transformacions de l'agricultura espanyola. Però al costat d'aquestes interpretacions, tant en l'enquesta de la comissió com en les intervencions parlamentàries i en la premsa especialitzada, en sorgeixen d'altres que, sense negar l'existència d'aquells factors, situen en un primer pla les dificultats creades per a la formació d'un mercat mundial de productes

58. Es pot trobar un ampli recull de les discussions parlamentàries i altres testimonis d'aquests anys en el capítol II,3, de la meua tesi, citada a la nota 44.

59. El resultat de l'enquesta i de les discussions de la comissió es va publicar en set gruixuts volums, amb el títol de *La crisis agrícola y pecuaria*, Madrid, 1887-1889.

agraris. Un bon exemple d'aquest tipus d'anàlisi es troba en el dictamen sobre cereals de la comissió informadora, on, després de referir-se a les crisis de subsistència tradicionals degudes a les collites deficientes i a llur temporalitat, explica que a partir d'ara el malestar es presenta

con caracteres de permanencia, ante el influjo que sobre nuestro país ejercen los progresos agrícolas de los demás, el creciente desarrollo de sus fuerzas productivas y de su riqueza, la transformación de sus cultivos, la facilidad de las comunicaciones internacionales, la reducción de los fletes, la creación de grandes mercados, la baja general de los precios y la carestía y falta de circulación del oro, factores poderosos que, hasta hace pocos años, no pesaron de un modo decidido sobre la vida rural de España, ni de la mayor parte de las naciones de nuestro continente.<sup>60</sup>

El 1888 i 1889 la situació tendria a empitjorar; els preus continuen la seva caiguda i els mercats tenen cada vegada més dificultats per absorbir la producció i no apareix cap mena d'alternativa clara.

A mesura que el país pren consciència de la gravetat de la situació, la inoperància del govern, que condiciona qualsevol decisió als resultats de la informació, actua d'element exasperador. La qüestió agrícola es situa al centre dels debats polítics, els líders de les principals formacions hi prenen part activa mentre la mobilització del món rural adquireix una intensitat desconeguda. Són els anys d'actuació de la Lliga Agrària i de les seves campanyes per trobar compensacions i remeis immediats i a la vegada aconseguir una posició de força que li permeti incidir sobre l'aparell estatal de forma eficaç.

Aquests anys finals de la dècada 1880-1890 són una de les etapes més difícils de la crisi, en especial per als bladers, que protagonitzen i dirigeixen les campanyes de pressions i mobilització; els altres sectors, si bé dóna la impressió que no travessen una situació tan dramàtica, han vist desaparèixer també les bases de llur prosperitat.

En el curs de 1890 sembla que es produeix un cert respir. L'accés al poder del partit conservador i la immediata elaboració d'un aranzel proteccionista coincideix amb una sèrie de males collites als països ultramarins, i com a conseqüència hi ha disminució de les importacions i una lleugera però esperançadora alça del preu dels cereals. Les il·lusions duren molt poc, i el 1893 els preus tornen a caure i l'any següent, malgrat la bona collita i l'elevació substancial dels aranzels, s'importen quantitats enormes de grans estrangers; el 1895 els preus del blat es situaran en el punt més baix des de 1882. A més, a partir de 1891 les dificultats

60. *La crisis agrícola...*, vol. I, 2.ª part: "Proyecto de dictamen que presenta la Subcomisión 1.ª acerca de las causas de la crisis de los cereales y legumbres, y medidas que pudieran remediarla", p. 131.

del sector vinícola s'han intensificat de forma alarmant, i aquesta doble crisi bladera i del vi provocarà una de les etapes més dramàtiques de la història de l'agricultura espanyola.<sup>61</sup>

Durant els darrers anys del segle, de forma similar a com hem vist abans als països europeus, els preus de la major part de productes canvien de tendència i inicien una lleugera alça. Es recupera part dels mercats interns i de l'exterior i progressivament es va establir un nou equilibri entre producció i consum; així se supera l'etapa més dramàtica de la crisi. Però això no significa un retorn a la situació anterior, perquè, com recordarà el ministre de Foment, López Puigcerver, a començaments de 1895:

Los progresos que se realizan en todas las ciencias, que se aplican a la agricultura; el aumento de capital que trae la civilización, por consiguiente la disminución del rendimiento del dinero [...], en una palabra todo lo que es desenvolvimiento de la vida moderna, de las ciencias y de la industria, aplicado a la agricultura y al transporte han determinado en muchos casos la baja de precios.

I aquests factors causants de la crisi no havien desaparegut, sinó que tenien un caràcter permanent i tendien a ampliar llur acció. Per tant, conclourà, l'única sortida possible és la modernització del sistema productiu, que permeti reduir els costos i aconseguir una remuneració adequada de les activitats agrícoles.<sup>62</sup>

### *Efectes de la crisi*

Després de les dades aportades i els raonaments fets fins aquí, crec que no poden quedar massa dubtes sobre la incidència real de la crisi sobre l'agricultura del país. Però al costat d'aquesta afirmació, i donades les grans diferències regionals, cal pensar que la gravetat de la crisi no fou la mateixa en tota la geografia hispànica, sinó que va variar en funció dels cultius predominants i de les característiques específiques de cada regió.

També aquí els productors de cereals foren els primers i els més greument afectats, i durant els anys vuitanta possiblement es produí una disminució de l'àrea sembrada, encara que resulta molt difícil de xifrar. Les informacions estadístiques són tan contradictòries i imprecises que

61. Un bon índex del malestar és l'amplitud de les agitacions camperoles que desborden el marc tradicional d'Andalusia. Durant aquests anys, al costat del radicalisme que adquireixen les lluites dels jornaleros andalusos, es produeixen motins i aldarulls a Castella, diverses localitats d'Aragó es neguen a pagar els impostos i es fa necessària la presència de l'exèrcit. Accions similars es porten a terme a Catalunya junt amb una radicalització de les lluites dels rabassaires.

62. *Diario de Sesiones del Senado*, Legislatura 1894-1895, III, pp. 1.295-1.296.

esdevé complicat de treure'n una conclusió vàlida per a tot el país. La mateixa enquesta realitzada per la comissió investigadora de la crisi tampoc no serveix per clarificar el problema. La formulació de preguntes com aquella que demana si en els últims 25 anys, és a dir des de començaments dels anys seixanta, hi ha hagut rompudes de terres per dedicar-les a cereals, no fan més que complicar les coses, perquè davant d'una pregunta d'aquest tipus la major part d'informants contesten que efectivament l'àrea sembrada s'ha ampliat. Més claredat conté una altra pregunta que demana les variacions produïdes en els últims deu anys, i el resum de les contestacions que en fa la comissió, és el següent:

Según resulta de las contestaciones de 125 informantes, ha disminuido el cultivo de cereales, principalmente por haberse esterilizado las tierras, carecer los agricultores de recursos para comprar abonos y mejorar el cultivo; por falta de lluvias y de aguas de riego para sustituirlas, algo por los fríos de primavera, por no resultar recompensados los gastos de producción con el rendimiento de las cosechas, en algunos puntos por no hallarse arrendatarios para los predios; en otros, por haberse abandonado los terrenos que se roturaron en atención a que no producían las buenas cosechas que se habían calculado; en otros por los emigrantes, y en muchos por haber aumentado considerablemente los gastos de producción, el precio de los jornales y las contribuciones, debiendo agregarse a todo esto la plaga de la langosta que agobia a algunas comarcas.<sup>63</sup>

Malgrat la manca d'estadístiques, sembla bastant clar el retrocés de la superfície sembrada, especialment en els terrenys marginals, sense massa condicions. Lògicament, aquestes seran les primeres àrees afectades, com ja havia passat en altres condicions. Però el fet nou és que el cultiu dels cereals resultava ruïnós en terres de més qualitat, i possiblement també en aquesta classe de terrenys hi hagué una disminució d'aquest conreu.

A títol indicatiu, ja que la validesa d'una xifra única per a tot el país és molt discutible, es pot comparar la marxa dels preus del blat amb el que es considerava el preu mínim per cobrar les despeses del cultiu i pagar les contribucions. La comissió investigadora, fent la mitjana de les xifres enviades en les diverses contestacions, el va fixar en 22,12 pesetes/Hl. Si recordem que els preus de Valladolid o de Saragossa a partir de 1882-1883 no hi arriben mai i la major part dels anys oscil·len entre les 15 ptes. i les 19 ptes., podem comprovar que no hi havia massa exageració quan s'afirmava que el cultiu de cereals era ruïnós.<sup>64</sup>

63. *La crisis agrícola...*, I, 2.<sup>a</sup> part, p. 174.

64. *Op. cit.*, p. 176.

Disminució de la superfície sembrada, possiblement de la producció, preus cada vegada menys remuneradors i pèrdua progressiva dels mercats litorals i antillà constituïen una espècie de cercle viciós que engavanya la producció de cereals. Totes les fonts coincideixen a assenyalar el progressiu desplaçament dels cereals autòctons de llurs mercats tradicionals per la importació de grans estrangers. Les estadístiques de comerç exterior i de cabotatge i les del tràfic ferroviari ho confirmen plenament. L'anàlisi atenta del tràfic de cabotatge permet algunes precisions interessants. La quantitat total de blat i farina transportats durant aquest període, entre 1870 i 1894, no registra canvis substancials, ja que la disminució de blat és compensada per l'augment constant de la farina. El fet nou que es produeix, a meitat dels anys vuitanta, és la constant disminució de les farines enviades des dels ports del Cantàbric, especialment Santander, com a sortida principal dels blats castellans. En canvi, Barcelona es converteix en el principal port expedidor: durant els anys 1890-1894 les trameses significaran més del 50% de la farina transportada en cabotatge. Així, doncs, els productors de blat castellans no solament van perdre el mercat català, sinó que la indústria farinera catalana, que treballa bàsicament amb blats estrangers, els fa la competència àdhuc en els mercats interiors. A la ruïna dels productors bladers s'hi afegien ara dificultats creixents per a la fins aquells moments florent indústria farinera castellana, que perdrà de forma definitiva la posició hegemònica que havia tingut.<sup>65</sup>

Si ens guiem per les problemàtiques estadístiques de finals de segle sobre la superfície sembrada de blat, sembla que hi hagué una lleugera recuperació entre 1890 i 1893, però de nou es produeix un retrocés i no es registrarà un canvi de tendència definitiu fins a 1897-1898. Mentre els preus i les vendes del vi es mantingueren, la vinya va substituir el cultiu de cereals en moltes zones. En el moment de realitzar l'enquesta, el 1887, moltes contestacions procedents de comarques vinícoles afirmen que estan travessant una crisi, que es manifesta per una baixa de preus.<sup>66</sup> Abans ja m'he referit a les fluctuacions dels preus del vi durant aquests anys i no sembla que en aquella data la baixa sigui, en

65. R. Robledo, en l'article publicat en aquest mateix número de "Recerques", examina com la ruïna dels bladers i comerciants castellans, adequadament manipulada, va subministrar un dels arguments més decisius per a l'aparició i constitució d'una actitud hostil de Castella enfront del moviment catalanista.

66. La subcomissió encarregada d'examinar la crisi dels vins i alcohols, una vegada computades les diverses respostes, conclourà: "no hay, pues, juzgando desapasionadamente, crisis de producción. No hay decaimiento progresivo, grande, alarmante del consumo ni del comercio; no hay tal exceso de producción que no basten los medios naturales, y podríamos llamar en España espontáneos, por lo poco cultivados que están, de extracción, para consumir anualmente la cosecha propia del año. Se vende lo mismo que antes, pero se vende más barato que en unos años excepcionales [...]. Lo que en nuestro país existe, y esto relacionado con causas diversas, es la crisis de precios" (*La crisis agrícola*, vol. I, 1.ª part, pp. 571-572).

tot cas, un fenomen generalitzable a tot el país ni que tingui la mateixa intensitat que l'experimentada pels cereals. Tampoc no hi ha una contractació de les exportacions, sinó que el màxim s'atenyerà precisament el 1891. De totes maneres, en aquelles comarques on la filloxera havia destrossat la vinya, òbviament es trobaven ja en una situació ben precària. Ara bé, crec que no es pot parlar de crisi general del sector fins després de 1891. Crisi, si cap, més greu que la dels bladers, ja que la baixa de preus i els problemes de venda de la collita es donen en uns moments en què la plantació de noves vinyes exigeix inversions elevades i els ceps americans, els únics que no es veuen afectats per la filloxera, requereixen unes despeses d'explotació més quantioses que la vinya tradicional.

Certament, no es pot oblidar que el grau d'especialització de l'agricultura hispànica a finals del segle passat era encara molt limitat i predominava en la major part del territori un policultiu on el conreu dels cereals es complementava amb el de la vinya, l'olivera, la ramaderia, les explotacions forestals i les plantes de regadiu. Però no és menys cert que el desenvolupament del mercat interior i els lligams amb l'exterior havien propiciat una creixent especialització i el predomini en cada regió d'uns determinats cultius i sistemes. Per tant, resulta obvi que la crisi, sobretot en la seva primera etapa, tingué una incidència regional molt diferenciada. L'enquesta realitzada per la comissió resulta molt il·lustrativa d'aquest fenomen. De primer, si féssim un mapa classificant les regions pel nombre de respostes enviades, veuríem que existeix una gran coincidència entre les que registren el nombre més elevat i les regions bladeres tradicionals; una gran part de les respostes procedeixen de les dues Castelles, Lleó i Aragó. Si ens fixem en aspectes més qualitius, comprovarem que les contestacions d'aquestes regions, juntament amb les de la Manxa i Extremadura i d'algunes províncies d'Andalusia, expressen de forma molt dramàtica el malestar dels agricultors i l'atribueixen als preus cada vegada menys remuneradors del conreu de cereals.

Altres fonts, com el diari de sessions de Corts, revistes especialitzades i publicacions del moment confirmen que efectivament va ésser en aquestes zones, especialment a l'àrea bladera interior, on amb més intensitat es va manifestar la crisi durant els anys vuitanta.

Els testimonis que tenim de la resta del país, excepte els del País Basc, que neguen l'existència de la crisi, també informen que l'agricultura travessa dificultats; però, encara que moltes vegades parlen de la competència exterior com a causant de la desvaloració de la producció i la pèrdua de rendabilitat, amb molta freqüència situen en un primer pla factors estructurals com les excessives contribucions, l'endarreriment tècnic, la manca de capitals o la falsificació de vins i alcohol, com a principals responsables del malestar.

En principi, i tenint en compte que manquen estudis monogràfics regionals, els materials examinats fins aquí ens porten a pensar que a Catalunya, País Valencià, Galícia, Astúries, País Basc, Navarra i Logronyo, on la vinya o bé la ramaderia tenen un pes preponderant, les dificultats fins els anys noranta serien menys agudes. Però des de començament de la dècada 1890-1900, amb el desencadenament de la crisi vinícola, el malestar s'estendrà a tot el país i s'intensificarà en les comarques interiors, que també havien buscat en la vinya una forma de compensar la pèrdua d'ingressos.

La desvaloració de la producció agrícola va provocar una alarmant disminució dels ingressos que posava en qüestió el manteniment de gran nombre d'explotacions agràries. Les dificultats, sens dubte, van ésser generals, però hi hagué notòries diferències entre les diverses classes de la societat rural. Desgraciadament, ens manquen estudis que ens permetin establir, amb un mínim de precisió, les relacions de producció dominants a cada regió a finals del segle XIX i examinar, amb una certa base empírica, com la crisi incideix sobre cada una de les classes socials. De totes formes, a manera d'hipòtesi de treball, es poden avançar algunes consideracions.

A partir de 1830-1840, els canvis en les relacions de producció, avanços en la integració d'un mercat interior i alça de preus havien estimulat el desenvolupament del capitalisme en l'agricultura i, amb ell, l'eixamplament d'una capa de grans arrendataris, no solament a les regions típicament latifundistes, sinó també a Castella i Aragó. Les perspectives d'aquests empresaris capitalistes comencen a ennuvol·lar-se des de començaments dels anys vuitanta, quan el preu dels cereals, cultiu clau d'aquest tipus d'explotacions, comença a baixar fins a nivells escassament remuneradors, quan desapareixen les compensacions de les altes cotitzacions en anys de mala collita i quan els altres cultius apareixen també plens de problemes. Fou aquesta capa de la societat rural la més sensible a la crisi, i aquí, igual que a la resta d'Europa, fou la que va rebre les primeres conseqüències i la que va iniciar la mobilització per tal d'evitar la ràpida ruïna. Les notícies, molt freqüents des de 1884-1885 sobre les concentracions de *labradores* a Sevilla o les reunions d'agricultors i comerciants castellans són una clara il·lustració de les pressions d'aquest sector per obtenir compensacions immediates a la disminució de beneficis. Hi ha molt pocs dubtes sobre la progressiva disminució de la remuneració dels capitals emprats en l'agricultura durant aquests anys i sobre les enormes dificultats d'aquest sector. A. M. Bernal, en un estudi recent sobre l'agricultura sevillana, ens ho confirma:

Dans ces conditions, nombreux sont les fermiers qui se sont ruinés s'ils n'ont pas des affaires non agricoles [...]. Tout se passe comme si, à la



fin du siècle, se produisait une sorte de mouvement de récurrence dans l'évolution jusque là rapide vers une agriculture de type capitaliste.<sup>67</sup>

La documentació contemporània és també unànime respecte a aquest punt. L'enquesta feta per la comissió informadora de la crisi així ho explicita una i altra vegada. La informació realitzada el 1890 per preparar la reforma aranzelària i en la qual es pregunta si els beneficis de les explotacions agrícoles han augmentat o disminuït des de 1882,<sup>68</sup> proporciona encara respostes més precises. Vegem com a exemple la resposta de l'Asociación de Labradores, Comerciantes, Propietarios e Industriales, de Arévalo:

Los beneficios de la agricultura son de todo punto negativos o poco menos, pues con el precio de 9 pesetas la fanega, que puesto en el mercado de esta plaza, logra para sus trigos el labrador, apenas se remunera de los gastos de producción, como les sucede con las demás semillas en perfecta proporción todas con las del trigo, así en sus gastos del cultivo como en su valor en venta.<sup>69</sup>

El manteniment i l'ampliació d'aquests empresaris agrícoles passava per la recuperació del benefici, i, en cas contrari, desapareixia el mòbil principal; mentre es mantingués la tendència depressiva dels preus, això sols era possible disminuint els costos de producció. Com molt clarament informa un petit municipi de la província de Zamora, davant d'aquesta situació

se ha hecho preciso que al renovar los contratos de arriendo desde el año de 1886 a la fecha, tanto en los terrenos de labor como en los aprovechamientos de pastos, ha sido preciso exigir a los propietarios la rebaja de un 30 por 100, por lo menos en los primeros, porque los productos han disminuido, y en los segundos porque la ganadería ha desaparecido en más de la mitad, y no es posible regenerarla por carecer de recursos para ello.<sup>70</sup>

En efecte, forçar la disminució de la renda cobrada pel propietari constituirà un dels eixos principals de l'estratègia dels arrendataris per tal de superar la situació. Malgrat que les fonts d'informació siguin parcials, la rebaixa d'arrendaments és un fet comprovat per tot el país, encara que

67. A. M. BERNAL i M. DRAIN, *op. cit.*, p. 30.

68. *La reforma arancelaria y los tratados de Comercio*, 4 vols., Madrid, 1890. Els tres primers volums, que recullen la informació oral i escrita, contenen moltes respostes referents a la situació de l'agricultura. La pregunta 3.<sup>a</sup> del questionari es formulava així: "¿Han tenido aumento o disminución, y en qué proporciones, las rentas de la propiedad territorial, rústica y urbana y los beneficios de la agricultura, industria y comercio?"

69. *Ibid.*, vol. I, p. 338.

70. *Ibid.*, vol. I, p. 247.

sembla que va seguir amb un cert retard el desencadenament de la crisi. Això explicaria que hi trobéssim poques referències en l'enquesta de la comissió informadora feta el 1887, on hi ha moltes afirmacions sobre l'escassa remuneració de la major part de cultius, però poques constatacions que els arrendaments hagin registrat una baixa sensible. En algunes contestacions àdhuc es dona com una causa de la crisi les elevades rendes que ha de pagar l'arrendatari com per exemple la de la Cámara de Comercio de Badajoz:

Para nadie es un misterio y de ello podríamos citar infinitos ejemplos que las más productoras dehesas de nuestra región se arrendaban no hace muchos años por la mitad escasa de lo que hoy rentan.<sup>71</sup>

Altres fonts posteriors, en canvi, informen que un dels efectes més evidents de la crisi és precisament la baixa espectacular dels arrendaments. L'enquesta feta per la comissió creada per a la reforma arancelària aporta testimonis procedents de tot el país. Hi ha un predomini de contestacions de terres castellanes (sobretot de Valladolid, Zamora, Palència, Segòvia, Guadalajara, Sòria, Àvila), però també abunden les d'Andalusia, Aragó, Catalunya i en menys nombre les d'Extremadura, País Valencià i Àlava. Totes les respostes assenyalen amb una unanimitat total que la renda de la terra ha disminuït sensiblement des de 1882 a 1890. Algunes, com la de l'ajuntament d'Aspariegos (Àvila) assenyalen que la baixa es va produir a partir de 1886:

A medida que han vencido los arriendos, desde 1886 a la fecha han bajado las rentas entre un 25 o un 30 por 100.<sup>72</sup>

La disminució dels arrendaments ha estat molt més general i intensa en les àrees cerealícoles, com ho mostra la mateixa procedència de les respostes. Però també els olivaires han sofert pèrdues similars, com es constata en les contestacions de Còrdova i Sevilla. La Junta de Agricultura, Industria y Comercio de la primera província dirà:

Las rentas del cultivo del olivo y del encinar han disminuido en gran proporción [...]. En el cultivo del olivo la disminución de la renta se hace mucho más notable por la depreciación del aceite, que sufre una crisis desastrosa para los productores, siendo uno de los motivos que más contribuyen a ella las importaciones de los aceites industriales.<sup>73</sup>

71. *La crisis agrícola*, vol. V, p. 130.

72. *La reforma arancelaria*, vol. I, p. 32.

73. *Ibid.*, p. 407.

La Societat Econòmica sevillana informarà que:

las rentas de los propietarios territorial y rústica por lo que atañe a nuestra región, ofrece una baja segura de más de una cuarta parte, y en los pueblos olivareros, en muchos casos hasta la mitad.<sup>74</sup>

Només algunes respostes, procedents de terres de vinya o bé d'àrees amb forta pressió demogràfica registren una excepció a aquesta tendència general a la baixa dels arrendaments. Molta més diversitat existeix en xifrar la caiguda, fet, per altra banda, completament normal. Un nombre important de respostes assenyalen que les rendes de la propietat territorial han disminuït en una tercera part. La Sociedad Económica Aragonesa ho expressarà de forma taxativa:

No hay que consultar muchos datos estadísticos para adquirir el convencimiento de que las rentas por fincas rústicas han disminuido en 30 por 100.<sup>75</sup>

Altres respostes redueixen les pèrdues a un 20 % o 25 %, però hi ha un altre grup nombrós que les eleva fins a un 40 % o 50 %. Per exemple, la Cámara de Comercio de Burgos:

El miserable estado del agricultor, sobre el cual pesan tantos tributos y gabelas, el precio ínfimo a que ha venido a reducirse el que hoy cotiza el trigo, insuficiente para compensar los gastos de cultivo, han contribuido, con otras mil causas que lleva consigo la crisis general, a que las rentas de la propiedad territorial y rústica hayan bajado en proporciones grandes, calculándose, sin pecar de exagerados, en un 50 por 100.<sup>76</sup>

És obvi que hi havia diferències notables d'una comarca a l'altra, i àdhuc en un mateix terme. El fet a destacar és que també aquí l'arrendatari intenta traspassar al terratinent una part dels costos de la crisi. L'erosió de la renda de la terra apareix com una de les conseqüències fonamentals de la formació d'un mercat mundial de productes agrícoles.

Encara que la informació sigui molt escassa, en aquest context de disminució de la demanda de terres per treballar, l'arrendatari, a part de la disminució de la renda, aconseguirà altres millores contractuals, que permetran, si més no, la supervivència d'una part de l'empresariat durant els moments més aguts de la crisi.

Al costat d'aquest tipus de respostes, la necessitat de reduir les des-

74. *Ibid.*, vol. II, p. 162.

75. *Ibid.*, p. 513.

76. *Ibid.*, vol. I, p. 181.

peses salarials es situarà també en un primer pla. En molts dels textos citats abans es fa referència a l'encariment dels jornals com un dels factors que més dificulten la competència amb la producció estrangera. Malgrat la demagogia d'aquest tipus d'informacions, que en molts casos no poden amagar la situació d'autèntica misèria del proletariat rural, els grans arrendataris actuaran també de forma immediata en aquesta direcció. Per una banda, i amb el suport dels grans propietaris, forçaran el govern a portar a terme una brutal política repressiva per tal d'evitar l'elevació salarial i àdhuc forçant la baixa en alguns casos. A més, reduiran els treballs agrícoles al mínim imprescindible; i en darrer terme, l'oposició sistemàtica a les roturacions de noves terres per part dels camperols, especialment a les àrees de latifundi, garantirà una oferta creixent de mà d'obra barata.<sup>77</sup>

Els terratinents, gràcies al monopoli que exercien sobre la terra mentre va durar la conjuntura alcista, van aconseguir incrementar constantment les rendes percebudes. Però, a mesura que el producte obtingut de l'agricultura va minvar, llur situació es va veure greument compromesa. La disminució dels arrendaments és la manifestació més explícita de la repercussió de la crisi en els grans propietaris rurals. A més, com informa un ajuntament de la província de Zamora, molts propietaris

no pueden cobrar el todo de la renta, que el colono no puede pagar aunque tenga voluntad.<sup>78</sup>

El marquès de Casa Pacheco, bon coneixedor dels "maldecaps" dels propietaris, explica que

si se tiene en cuenta que algunas [rentas] no se pueden cobrar, y los dispendios, trabajos y disgustos que cuesta la recaudación de las demás, puede decirse que han bajado una mitad.<sup>79</sup>

Malgrat aquestes concessions, moltes fonts del moment parlen de les dificultats que tenen els propietaris per trobar conreadors de les pròpies finques i que hi hagué una tendència a l'explotació directa.<sup>80</sup> En general,

77. J. Fontana, en l'article citat més amunt, considera que les mesures repressives contra el proletariat rural, orientades a evitar una elevació dels salaris, constituïen una peça tan decisiva com el proteccionisme per recuperar la rendabilitat de les grans explotacions agràries. També A. M. Bernal manté una posició similar i descriu alguns dels mecanismes utilitzats per aquesta burgesia rural per tal de disminuir les despeses salarials.

78. Es tracta de l'ajuntament de Tavera, recollit en la *Reforma arancelaria...*, vol. I, p. 180.

79. *Ibid.*, p. 396.

80. Sobretot en l'enquesta feta per la comissió per a la reforma arancelària es troben molts testimonis d'aquest tipus. Algunes contestacions afirmen que ni tan sols reduint l'arrendament al pagament de les contribucions no es troba ningú que vulgui treballar-les. Per altra banda, A. M. Bernal, en l'obra citada més amunt, confirma que en

la contracció dels ingressos dels grans propietaris fou possiblement molt aguda; especialment aquells que vivien exclusivament de la renda de la terra van trobar-se en una posició ruïnosa.<sup>81</sup>

L'evolució del valor de la terra és un dels indicadors més explícits sobre la situació dels terratinents. A part d'altres fonts, les memòries elaborades pels registradors de la propietat el 1886-1887 sobre la situació de l'agricultura a nivell de tot el país, aporten dades molt precises sobre aquesta qüestió.<sup>82</sup> En una de les preguntes del qüestionari es demana que s'informi sobre si la propietat tendeix a augmentar o disminuir el seu valor de venda. Lògicament, no hi ha una resposta idèntica per a totes les audiències ni tampoc per a tots els districtes de cada audiència. Factors agrícoles i aliens a l'agricultura altres vegades tenen un paper decisiu en la fixació del preu de la terra. Malgrat aquesta diferència, l'evolució general no ofereix massa dubtes. Pràcticament tots els resums fets a nivell d'audiència assenyalen que la tendència principal és clarament depressiva. Examinem-ne ara alguns exemples. El resum corresponent a Valladolid afirma que "el descenso es patente en los últimos cinco años, en términos de amenazar una crisis fatal a la agricultura".<sup>83</sup> El de Saragossa informa que s'havia mantingut l'alça fins a 1870, "pero desde esta fecha en que se inició la baja no sólo ha disminuido en la mayor parte de distritos, sino que tiende de un modo rápido y acentuado a disminuir más y más".<sup>84</sup> El de Granada constata que el valor de la propietat havia augmentat fins a la data de 1881-1882, però que actualment "sufre una notable disminución".<sup>85</sup>

En definitiva, aquest tipus de fonts registren una pèrdua substancial del valor de la terra en la major part dels districtes i el manteniment d'aquesta tendència depressiva. A similars conclusions arriben, uns anys després, les memòries d'enginyers agrònoms elaborades el 1896. Noriega, l'autor de la memòria corresponent a la província de Sevilla, conclou:

Resulta que como el sistema de producción ha variado muy poco y en cambio los gastos de explotación más bien han tenido un aumento nada despreciable, claro es que las utilidades van siendo cada vez más exiguas,

---

les últimes dècades del segle es produeix a Andalusia, efectivament, una tendència a l'explotació directa per part del propietari.

81. El senador Conde de las Almenas, en un discurs pronunciat el 1895, parlarà que en aquells moments "se ven casi en la miseria propietarios que han contado por miles de duros sus rentas (y hablo de la región de Andalucía, que es la que yo conozco)", *Diario de sesiones del senado*, Legis. 1894-1895, t. III (16 de gener de 1895).

82. Cal assenyalar la importància d'aquestes memòries com a font documental per a l'estudi de l'agricultura a finals del segle XIX. L'estret contacte que els autors tenien amb el món rural els dona un valor molt estimable. Només es publicà una síntesi per cada audiència, que és un resum de les diverses memòries enviades per cada registrador.

83. *Memorias y estados*, vol. IV, p. 108.

84. *Ibid.*, p. 84.

85. *Ibid.*, vol. III, p. 16.

dando esto como resultado que el valor de las fincas rústicas permanezca estacionario o sufra depreciación.<sup>86</sup>

Una situació molt més dramàtica descriu l'enginyer agrònom de Saragossa, on les pèrdues de valor de les terres oscillen entre un 20 % i un 60 %:

La propiedad, en general, ha perdido de valor en estos diez últimos años [...] la oferta de fincas es grande, pero la demanda es muy pequeña y los capitales se retraen de adquirir propiedad rústica si no es a precios muy bajos y ruinosos para el que se ve en la necesidad de vender.<sup>87</sup>

La incidència de la crisi sobre la gran propietat és ben clara; disminució progressiva de les utilitats i pèrdua paral·lela del valor de la terra situen també aquests sectors en una posició perillosa. Només així s'explica la reacció enèrgica a partir de 1887-1888 i la presa de consciència sobre la necessitat d'utilitzar l'aparell estatal com un mitjà per palliar la situació. El viratge del partit conservador al proteccionisme, que es veia com l'únic mitjà a curt terme per al restabliment de la situació anterior, s'ha d'interpretar, crec, com el resultat de les primeres mesures per salvaguardar les posicions de la gran propietat no sols en el pla econòmic, sino a tots els nivells perillosament atacats pel desenvolupament del capitalisme.

Ens queda, finalment, per examinar els efectes de la crisi sobre el camperol. L'anàlisi d'aquest sector resulta molt més complicat que els anteriors, tant per la diversitat regional com per la diferenciació existent dins la mateixa pagesia. Aquí, encara més que en els casos anteriors, només pretenc marcar les tendències dominants. En línies generals es podria afirmar que també des de les dècades centrals del segle XIX es van aprofitar de les possibilitats que els oferien les altes cotitzacions de la major part de productes agraris. Els salaris tendeixen a incrementar-se, hi ha una forta demanda de jornalers, es rompen noves terres, la petita i mitjana propietat també travessa una etapa favorable, sobre tot mentre pot completar els ingressos procedents de la pròpia explotació, sobre tot si la planta de ceps, amb l'aprofitament de les terres comunals per ali-

86. La Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio encarregava anualment als membres del Cos d'Enginyers Agrònoms l'elaboració d'una memòria sobre un tema determinat. El tema de 1896 va ésser *La tierra labrantia y el trabajo agrícola*. Desconec si les memòries corresponents a les altres províncies es van publicar; jo sols he pogut localitzar les dues que cito, i la informació que contenen és molt valuosa. La cita completa de la de Sevilla és: E. NORIEGA, *La tierra labrantia y el trabajo agrícola en la provincia de Sevilla*, Madrid, 1897, p. 44.

87. J. RUEDA, *La tierra labrantia y el trabajo agrícola en la provincia de Zaragoza*, Madrid, 1897, p. 44.

mentar un caps de bestiar, o bé amb uns jornals. Una franja de la pagesia, la que disposa de més terra i capital i està més vinculada als centres de consum, aconseguirà consolidar la seva posició i a través de la intensificació del cultiu es convertirà en el sector més dinàmic de l'agricultura hispànica.

De totes maneres, cal no exagerar, ja que l'èxit principal per a la pagesia va ésser el d'aconseguir la subsistència d'uns efectius creixents fins a l'últim terç de segle. Subsistència, entenguem-ho bé, que no vol dir, pel que fa a la major part de membres de la societat rural, una situació pròspera, ja que llur posició es veurà minada pel procés desamortitzador, per les injustes càrregues tributàries, per l'elevació de la renda i també per la pròpia feblesa en el mercat, que no els permetria aprofitar-se dels avantatges de grans propietaris i grans arrendataris en les fluctuacions cícliques dels preus.

La manca de transformacions qualitatives, el predomini de sistemes extensius, l'escassetat d'innovacions tècniques, la descapitalització, que l'obliguen amb molta freqüència a recórrer al préstec que l'encadena de forma sistemàtica, són elements presents en la situació de la pagesia durant aquest període. El procés és prou conegut per insistir-hi més.

¿Què va representar per a aquest sector la progressiva integració de la producció agrícola hispànica en un mercat mundial i el fet d'entrar en contacte i haver de competir amb productes obtinguts en sistemes molt més desenvolupats i amb costos de producció molt més baixos? En algunes respostes de l'enquesta feta per la comissió informadora de la crisi s'assenyalen les males collites o bé algun del factors tradicionals exposats abans com a causes de malestar camperol. En la polèmica sobre la qüestió aranzelària d'aquests anys, molts partidaris del lliure canvi sostindran que la competència exterior sols afecta els que poden realitzar acaparament, latifundistes i grans arrendataris, però que en canvi la pagesia, que practica una agricultura de subsistència, en realitat es veu molt poc afectada per l'arribada de productes estrangers.

Aquests tipus d'anàlisi crec que són excessivament superficials. Malgrat el pes indiscutible que els vells problemes tenien en les dificultats del camperol, malgrat que sols es comercialitzi una part de la producció, sembla indiscutible que la desvaloració de la major part de productes agraris i les dificultats de venda havien necessàriament d'empitjorar greument la seva situació. En aquests moments, el sistema tributari, el pagament de les finques adquirides en alguns casos, l'adquisició de productes manufacturats, el retorn dels préstecs, obligaven ja el camperol a disposar d'un fons monetari creixent. Una bona il·lustració que les necessitats monetàries eren importants i dels problemes que creava aquest fenomen, es troba en la contestació del municipi de Carrias (Burgos), on, entre les mesures que es demanaven "para salvar de la pavorosa crisis

agrícola por que atravesamos”, hi figura precisament la de “suprimir el dinero y todo género de valores en papel no conociéndose otras monedas que el trabajo personal, intelectual, material, estableciéndose el concierto financiero y económico, mediante el cambio de especies producidas por la agricultura y el arte”.<sup>88</sup>

Per tant, a partir del moment en què la competència exterior provoca dificultats de venda i baixes generalitzades del preu, crearà també enormes problemes per a aquest camperol que per mantenir la seva explotació necessita un mínim de diners en efectiu. La crisi crea encara més dificultats per a aquells que tenen com a font principal d'ingressos un salari, perquè, si bé no sembla que, en general, es produïssin baixes notòries dels jornals, malgrat se'n donessin alguns casos, s'interromp el creixement anterior i sobretot disminueix la demanda de treball, a causa de la contracció de la superfície cultivada i de la tàctica de reduir al màxim les despeses salarials. Una gran part de la pagesia es veurà abocada a una situació molt més dramàtica i brutal que els estrats superiors de la societat rural, ja que es posa en perill no solament l'obtenció d'un benefici o una renda, sinó també la pròpia subsistència. Mancat de recursos, no li queda altre remei, a aquest camperol, que endeutar-se, encara que sigui a interessos usuraris,<sup>89</sup> i els creditors o bé el fisc acabaran amb la seva minsa propietat.

L'embarg de finques per deutes de contribució, en molts casos inferiors a 1 pta., és una de les manifestacions més escandaloses de la crisi. Entre 1874 i 1890 es van embargar 3.954.951 finques i van quedar sense comprador 942.561.<sup>90</sup>

Les expropiacions realitzades per falta de pagament a particulars van completar el procés d'expropiació de les franges més pobres de la pagesia, víctima principal de les noves condicions de funcionament que exigia el desenvolupament del capitalisme. Perduda la terra, amb una enorme dificultat perquè la seva explotació fos mínimament remuneradora i amb una reducció de la demanda de força de treball, l'única alternativa que s'oferia a aquest petit propietari o arrendatari era l'emigració. No és d'estranyar que fos precisament a partir dels anys vuitanta quan la corba de la població de gran part de municipis rurals, fins llavors ascendent,

88. *La crisis agrícola*, vol. V, p. 181.

89. Les contestacions al qüestionari de la comissió investigadora de la crisi es refereixen amb molta freqüència al problema del crèdit. Hi ha molta coincidència a assenyalar que els camperols han de recórrer molt sovint al préstec i que per obtenir-lo es veuen obligats a pagar interessos astronòmics del 20 % i 25 %, i altres fins al 100 %.

90. Les referències a l'embarg de finques per manca de pagaments de la contribució són constants en les fonts d'aquest període. Malgrat això, no he pogut elaborar una sèrie més o menys seguida, que segurament permetria fixar els moments de màxima exasperació de la crisi. Les xifres que dono com a exemple procedeixen de M. SÁNCHEZ ASENSIO, *Las cuestiones triguera y ganadera*, Toledo, 1926, p. 156. *La crisis agrícola y pecuaria*, vol. VII, p. 571, conté també una estadística de les finques adjudicades a la Hisenda pública per deutes de contribucions, que, entre 1880-1886, ascendeixen a 199.311.



registra una brusca inflexió i comença a disminuir. El difícil pa de cada dia, com observa Robledo,<sup>91</sup> constitueix la causa principal de l'èxode del camperol, que busca en altres indrets la subsistència que la seva terra li nega. L'emigració exterior, la vàlvula de sortida principal, s'incrementa de forma espectacular a partir dels anys vuitanta, per aconseguir el seu màxim en els primers anys del segle xx. Entre 1882 i 1914, segons les estadístiques oficials, el país va perdre prop d'un milió d'habitants, xifra, per altra banda, que sembla molt inferior a la realitat, però suficientment il·lustrativa per comprendre el brutal impacte de la crisi sobre la societat rural.<sup>92</sup>

A finals de segle l'ensorrament de l'agricultura era total, i, com dirà un text parlamentari de 1894,

La situación por que atraviesa la agricultura patria no puede ser más desdichada. Ni el capital ni el trabajo encuentran remuneración, los precios de los cereales y de los vinos apenas alcanzan a cubrir los costes de producción y los gravámenes fiscales que sobre ellos pesan. Esto explica la doble corriente de emigración que diariamente presenciamos; corriente de capitales hacia las Bolsas en busca de colocación provechosa y útil; corriente de obreros a las grandes capitales y a las Repúblicas sudamericanas en busca del jornal necesario al sustento de sus familiares.<sup>93</sup>

### *Les respostes a la crisi*

La crisi havia trasbalsat profundament el sistema agrícola tradicional. La competència exterior havia fet desaparèixer progressivament el sobrepreu de la majoria de productes, havia erosionat fortament la renda i situava els agricultors davant de la necessitat imperiosa d'intensificar la producció, d'augmentar el capital d'explotació, d'introduir de forma sistemàtica els avanços de la ciència i la tècnica per tal de reduir els costos i d'aquesta manera poder lluitar des d'una posició favorable amb la producció dels altres països.

Les classes dominants espanyoles podien optar per desenvolupar

91. R. ROBLEDO, *Aproximación a una sociedad rural de Castilla durante la Restauración*, tesi de llicenciatura, inèdita, presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona el 1973.

92. Per a una discussió d'aquestes xifres i una anàlisi més àmplia de les causes i característiques d'aquesta emigració exterior, es pot veure el llibre citat a la nota anterior; també R. ROBLEDO, *Emigración a Ultramar: aspectos socioeconómicos durante la Restauración*, a "Anales de Economía", núm. 23, 3.<sup>a</sup> època (juliol-setembre de 1974). El llibre ja clàssic de J. NADAL, *La población española (siglos XVI al XX)*, Esplugues de Llobregat, Ariel, 1973, conté una aguda anàlisi d'aquest procés.

93. Aquest text és un fragment del preàmbul d'una proposició de llei demanant la prohibició d'importació de grans estrangers, elaborada per Rodríguez Lagunilla, líder dels bladets, a les Corts durant aquests anys (*DSSC, Legis. 1894-1895*", t. II [10 de desembre de 1894], apèndix núm. 2).

aquests nous factors i eliminar així els obstacles per a l'expansió del capitalisme o bé, contràriament, mirar de frenar-los, establint una sèrie de dics i barreres. Dels dos tipus de respostes que es van donar a Europa, no cal dir que aquí es va elegir la més conservadora, i, si cap, es van accentuar encara els trets més retardataris, pel fet que el pes social i polític de la gran propietat era més sòlid que no pas a Itàlia o França, per posar dos exemples.

Durant els anys vuitanta encara hi ha un corrent important d'opinió, amb un pes dins l'aparell administratiu, que opina que l'única alternativa vàlida a la nova situació és un ambiciós programa de reformes que vagi des de la reducció dels impostos i tarifes ferroviàries fins a l'establiment del crèdit i centres d'educació que permetin una ràpida modernització del sistema productiu. Però aquest programa, mancat d'uns plantejaments de reforma de les relacions de propietat, es mostra utòpic, incapaç de donar solucions immediates; i els seus defensors i la "classe política" en general es veuran fortament desacreditats. A mesura que el malestar s'aguditza i que la reducció de la renda comença a afectar els grans propietaris, aquests prenen la iniciativa i empenyen el partit conservador a convertir-se en el defensor a ultrança del proteccionisme, que apareixia com l'arma més eficaç per recuperar la seva posició. Des de 1887, Cánovas i d'altres figures destacades del partit conservador van portar una dura i constant campanya per forçar el govern a l'elevació de les barreres aranzelàries. Quan van arribar al poder el 1890, una de les primeres mesures que va emprendre va ésser l'elaboració d'una reforma aranzelària de signe netament proteccionista. A partir de 1891, l'entrada de blats estrangers es gravava en 8 ptes. el Qm i s'augmentava novament a 10,50 pessetes el 1895. En els anys següents sofrí diverses modificacions, però, exceptuant curts períodes en què es reproduïren els temors del retorn de crisis de subsistència, es va mantenir a nivells molt més elevats que a la resta d'Europa. A més, les variacions constants<sup>94</sup> foren una arma que

94. Els drets aranzelaris sobre blats a partir de 1895 van evolucionar així:

3 - III - 1898	6 ptes./Qm
20 - V - 1898	s'anul·len temporalment tots els drets
8 - VIII - 1898	6 ptes./Qm
28 - IX - 1899	8 ptes./Qm
14 - III - 1904	6 ptes./Qm
6 - IV - 1905	4 ptes./Qm mentre el preu del blat estigui per sobre de les 28 ptes./Qm
12 - V - 1905	6 ptes./Qm
11 - I - 1906	6 ptes./Qm
7 - III - 1906	8 ptes./Qm
23 - VI - 1906	8 ptes./Qm
18 - XII - 1906	10,50 ptes./Qm
20 - VII - 1907	8 ptes./Qm

Aquest quadre procedeix de *Comisión para el estudio de la producción y consumo del trigo*, Madrid, 1909, pp. 401-402.

va afavorir exclusivament els qui podien retenir i acaparar els grans, esperant el moment més oportú per a la seva venda.

L'aranzel va ésser des d'ara una peça clau de la política econòmica i a la vegada un instrument important d'homogeneïtzació de la societat rural i de consolidació de la gran propietat com a classe dirigent.

Fins aquí, però, no hi ha diferències fonamentals amb el tipus de respostes donades en altres països europeus. Les variants principals es troben en la manca de reformes que acompanyessin la política proteccionista i que permetessin competir favorablement amb la producció dels altres països. En efecte, el sistema tributari continua gravant desorbitadament i injustament la producció agrícola, manquen institucions de crèdit, tampoc no hi ha un suport decisiu a la cooperació, no es pren cap mesura per protegir i consolidar l'explotació familiar ni tampoc per afavorir l'arrendatari. En definitiva, en la política agrària hispànica es troben a faltar mesures que tendissin a identificar propietari i explotador i que afavorissin i estimulessin la modernització i la intensificació de la producció, que en graus diferents constitueixen elements importants de la política agrària de la major part de països europeus.

¿Quins foren els resultats? Les barreres aranzelàries no van aconseguir un retorn pur i simple a la situació anterior. Havien canviat massa coses perquè això fos possible, però sí que van fer que es recuperessin certes posicions perdudes durant els moments més aguts de la crisi.

En efecte, els preus dels cereals inicien una lleugera tendència a l'alça durant els últims anys del segle XIX, tendència que es veurà estimulada pels aranzels elevats. El preu del blat espanyol es situarà molt per sobre del nivell mundial, i el 1898 i 1905 tornarà a aparèixer l'espectre de la crisi de subsistència i les seves seqüeles. L'àrea sembrada i la producció de blat inicien també una clara expansió a partir de les mateixes dates que els preus. La gran propietat, en la mesura que es tornen a assolir preus remuneradors, recupera molt aviat una pròspera situació, com sembla indicar una sèrie de testimonis sobre l'elevació de les rendes a partir dels primers anys del segle XX. En un article publicat el 1912 sobre l'explotació d'un latifundi a la província de Salamanca, J. Cascón, l'excel·lent coneixedor de l'agricultura castellana, explica que en la dècada de 1870-1880 aquesta finca

rentaba unas 11.000 pesetas, incluyendo contribuciones, porque éstas las paga siempre el colono, incluso las que incumben al propietario, por condición del contrato —y hoy se pagan por ella unas 33.000 pesetas anuales. De modo que, tan sólo debido al aumento del valor de los productos y las nuevas vías de comunicación, el propietario de esta provincia, sin exponer capital ninguno ni emplear inteligencia, se encuentra con que ha triplicado la renta, y, por tanto el capital [...]. El negocio es saneado, tentador y descansado, lo cual explica la guerra

encarnizada por las tierras [...] y la heroica defensa, por los afortunados, del derecho de la propiedad, para no consentir la menor modificación de nuestro Código civil en lo que atañe a este derecho, tan torcido para el desdichado colono que cultiva la tierra.<sup>96</sup>

El text no pot ésser més explícit: la renda no solament ha recuperat el nivell anterior a la crisi, sinó que l'ha superat àmpliament. Pot pensar-se que aquest és un cas excepcional, però d'altres testimonis coincideixen amb el mateix fenomen. Robledo, referint-se a la mateixa àrea geogràfica, constata que en els vuit o deu anys de començament de segle la renda s'ha duplicat i en alguns casos quadruplicat.<sup>96</sup> Barthe, en un fulletó publicat el 1912, assenyala que el preu de al terra cultivada s'ha duplicat o triplicat en pocs anys.<sup>97</sup>

Aquesta elevació de la renda no és fruit exclusiu de la política aranzelària, sinó que es deu de forma molt primordial a l'acapament de la terra en poques mans i les seves seqüeles, mà d'obra barata i abundant i imposició d'unes relacions contractuals molt favorables al propietari. Així s'expliquen les mesures repressives per evitar una elevació de salaris, "la guerra encarnizada" per la terra, com dirà Cascón, i el poc interès en la modernització i intensificació dels sistemes de cultiu.

Malgrat aquest èxit indiscutible de la gran propietat, aquesta no havia aconseguit de retornar a la sòlida posició anterior a la crisi: els preus no tornaran a assolir el nivell d'aquell període i la pressió de la producció estrangera serà molt més intensa i constant. És molt significatiu que els cereals siguin el cultiu bàsic de la gran explotació i que la vinya, la fructicultura i les plantes de regadiu tinguin tan poca importància. El fet de poder comptar amb la reserva del mercat interior tindrà una importància decisiva. Les dificultats de finals de segle li havien servit per prendre consciència que només amb un control creixent de l'aparell estatal arribaria a mantenir la seva hegemonia, i certament ho havia aconseguit. Immediatament després de la crisi, la posició econòmico-política dels grans terratinents no s'havia debilitat. La subordinació dels interessos agraris al capital industrial que es produí a partir de finals de segle a Itàlia,<sup>98</sup> no sembla que es vagi donar aquí. De fet, fins a la segona república mantindran una posició hegemònica dins el bloc dominant.

Si la gran propietat havia aconseguit de refer-se, la recuperació de les explotacions familiars camperoles serà molt més precària. Sense reformes que la protegissin, els mecanismes espoliadors del capitalisme van actuar

95. J. CASCÓN, *La explotación de un latifundio en la provincia de Salamanca*, a "Boletín de Agricultura Técnico Económica", núm. 15, IV, Madrid (1912).

96. R. ROBLEDO, *Aproximación...*, p. 81.

97. A. BARTHE, *Las grandes propiedades rústicas en España*, Madrid, 1912, pp. 72-73.

98. E. SERENI, *Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, pp. 131 ss.

amb més brutalitat, si cap, que al segle XIX; com es posa en evidència en la liquidació dels béns cumunals, en les expropiacions de pobles sencers, autèntica acumulació primitiva,<sup>99</sup> el procés de desposseïment sembla accelerar-se, sobretot a les zones latifundistes. El petit propietari o arrendatari, mancat de capital i d'institucions creditícies, ofegat per impostos abusius, amb una elevació constant de les rendes, té escasses possibilitats de reduir costos i aconseguir que els cultius siguin remuneradors, malgrat la protecció aranzelària. Endeutat constantment, es veu obligat a vendre immediatament després de la collita i, desconeixedor de les manobres entorn de l'aranzel, no en pot treure el mateix partit que la gran propietat, la qual, per mitjà de retencions i acaparaments, pot escollir el moment oportú per la seva venda. Especialment en les àrees bladeres, la ruïna d'aquest tipus d'explotacions que ja no poden comptar ni amb els preus tan alts d'abans de la crisi ni amb altres factors estabilitzadors, possiblement es va accelerar. D'aquesta manera s'alimentava un flux creixent de mà d'obra, desposseïda totalment, i disposada a vendre la seva força de treball en condicions cada vegada més miserables, i quan ni d'aquesta manera aconseguia el mínim de subsistència, no li quedava més remei que l'emigració; recordem que l'èxode rural i l'emigració ultramarina arriben a les cotes més altes en les primeres dècades del segle XX. Aquesta era l'aportació que el desenvolupament del capitalisme arrencava brutalment de la pagesia.

Al mateix temps actuen d'altres factors que contràresten aquest procés; donat el baix nivell tècnic i l'escassa intensificació del cultiu de la gran explotació, les explotacions familiars d'unes certes dimensions es mantindran encara que sigui a costa de reduir el nivell de vida i d'una sobreexplotació del treball familiar. Especialment això es donarà en aquelles àrees on predominen els conreus que han de competir sense protecció amb els productes estrangers, ja sigui en els mercats interiors o bé exteriors. És significatiu que la vinya, els cultius de regadiu, la fructicultura, es deixin d'una forma gairebé exclusiva en mans de les explotacions familiars i de predomini de la propietat pagesa. Aquí, la supressió de la renda, quan el camperol és propietari, o la sobreexplotació del treball familiar i la intensificació del cultiu aconseguiran de reduir costos i competir amb la producció exterior. Les innovacions i els avanços més importants es produiran en aquestes zones.

Les respostes que la classe dominant havia donat a la crisi de finals de segle XIX sols van ésser, en molts aspectes, una forma d'allunyar

99. R. ROBLEDO, *op. cit.*, pp. 67-70 i 85-88, examina alguns d'aquests casos d'expropiació col·lectiva de la província de Salamanca que provocaren l'emigració massiva de tot un poble. L'elevació de les rendes o bé l'apropiació per part d'un gran propietari de les hortes o de les comunals, amb drets més que dubtosos, provocaren aquest èxode forçat. L'estudi de D. PAZOS GARCÍA, *Política social agraria de España*, Madrid, 1920, conté casos similars referits a d'altres zones geogràfiques.

momentàniament els problemes. Els obstacles que dificultaven el desenvolupament del capitalisme hispànic es mantenien en gran part. La recuperació de la renda, el monopoli que una minoria de terratinents exercia sobre la propietat territorial creà enormes obstacles al desenvolupament del capitalisme al camp. El sobrepreu de productes agraris bàsics com el pa provoca un encariment de la subsistència, crea enormes dificultats a l'expansió de tot el sistema. A mesura que s'avança en el segle xx, aquestes contradiccions es fan més evidents;<sup>100</sup> es consolida un ampli corrent d'opinió que reclama la necessitat d'implantar una sèrie de reformes que per mitjà de l'enfortiment i creació de la propietat pagesa, la millora de les condicions dels parcers i arrendataris, identifiqui propietat i explotació de la terra i es procedeixi a una progressiva eliminació d'aquest tipus d'ingrés clarament parasitari que era la renda de la terra. Però per avançar per aquesta via és imprescindible desplaçar de l'aparell estatal els grans terratinents, i per això es va haver d'esperar l'adveniment de la república.

100. D. PAZOS GARCÍA, *op. cit.*, fa un balanç dels programes agraris de la major part de formacions polítiques del moment. És interessant d'assenyalar que els atacs a la gran propietat i la conveniència d'una reforma agrària que protegeixi els arrendataris i les explotacions familiars es troba en la major part de forces polítiques que després constituïran l'estructura bàsica del sistema polític de la segona república.